

MASSA

COMMUNICATIE '82

HOUD NR. 3, JAARGANG 10, 1982

COMMUNICATIE 82:

DE COMMUNICATIEKLOOF, ONVERMIJDELIJK VERSCHIJNSEL OF OPLOSBAAR
PROBLEEM?

pag. 70

F.A. Crone en P.W.M. Putten

Communicatie 82: De Communicatiekloof, onvermijdelijk verschijnsel of oplosbaar probleem?

pag. 81

Prof. Ph.J. Tichenor

Structure, Communication & Social Power
Evolution of the Knowledge Gap Hypothesis

pag. 90

H. de Bock

Drift across the Political Knowledge Gap

pag. 101

Dr. F. Klaver

Mediabel en Satelliet:
Een juridisch kader voor beleidsbeslissingen

pag. 115

Oplosbaarheidsformules

Een overzichtartikel van de Werkgroep Begrijpelijkheidsonderzoek

pag. 124

Opzoekbesprekingen

MASSA

COMMUNICATIE '82

uitgegeven door de

STICHTING ONDERZOEK MASSACOMMUNICATIE (SOM)

6106

Onder redactie van:

drs. W.J.M. Asselbergs, prof. dr. E. de Bens, prof. dr. J.J. van Cuilenburg,
prof. dr. G. Fauconnier, drs. P.M. Hendriksen *, prof. dr. J.H.J. van den Heuvel *,
drs. H.J. Smets, prof. dr. J.G. Stappers *, drs. J. Wieten, drs. C.M.J. van Woerkum

* leden kernredactie

Sekretariaat:

C.F.A. Crone

Postbus 258, 6500 AG Nijmegen, tel. 080-512372

Auteurs die kopij willen toezenden wordt verzocht vooraf contact met het sekretariaat op te nemen.

Administratie en druk:

Drukkerij-Uitgeverij H. Gianotten bv

Bredaseweg 61 5038 NA Tilburg, tel. 013-425050, giro 1085553

Opgave van nieuwe abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te richten aan dit adres.

Abonnementen:

gewoon abonnement : f 62,50
buitenland : f 82,50
studentenabonnement : f 42,50
los nummer : f 12,50
dubbelnummer : f 25,00

BIBLIOTHEEK I.E.S.P.
F.A.G. SOCIALE WET.
Van Evenstr. 2 B
3000 LEUVEN

Advertenties:

prijzen: 1/1 pag.: f 300,—; 1/2 pag. f 165,—; drukspiegel 12,9 x 19 cm
korting bij herhaalde plaatsing

Kees Crone en Paul Rutten

Sommatie 82:

De communicatiekloof, onvermijdelijk verschijnsel of oplosbaar probleem?

Op 24, 25 en 26 maart j.l. organiseerde de Stichting Onderzoek Massacommunicatie (SOM) voor de vierde achterevolgende maal haar jaarlijkse seminar in de Koningshof te Veldhoven. Het thema van dit jaar was de communicatiekloof c.q. -kloven. De SOM nodigde tien sprekers uit hun licht over dit onderwerp te laten schijnen. In volgorde van optreden waren dat: professor A.A.Th.M. van Trier (oud-minister voor wetenschapsbeleid), professor L. Boone (Katholieke Universiteit Leuven), dr. K. Renckstorf (Hans Bredow Institut, Hamburg), drs P.H. van Westendorp (directeur NV v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek, Den Haag), professor W. Schulz (Universiteit van Münster), professor E. Einsiedel (Syracuse University, U.S.A.), professor J.L. Bordewijk (TH, Delft), professor Ph. Tichenor (University of Minnesota, U.S.A.), dr H. de Bock (NOS Kijk- en Luisteronderzoek, Hilversum), en R. Schoonhoven (Programma-commissaris Televisie NOS, Hilversum).

De voorzitter van de SOM, drs A.C.H. Kuijpers, opent op woensdagmiddag 24 maart SOMMATIE 82. Na zijn inleidende woorden krijgt allereerst professor VAN TRIER, oud-minister voor wetenschapsbeleid, het woord. Hij schetst in een aantal punten het congres-thema waarbij hij opmerkt, dat het thema van deze keer in zekere zin een voortzetting is van het besprokene in de voorafgaande SOMMATIE-seminars. Ook toen speelden kloven een rol tussen wat feitelijk bestaat en wat zou kunnen of moeten.

Van Trier spreekt vooral vanuit zijn achtergrond als deskundige op het terrein van wetenschaps- en technologiebeleid en meer in het bijzonder over het beleid met betrekking tot de nieuwe informatietechnologie. Ook bij het laatste gaat het

om een belangrijk maatschappelijk en derhalve eveneens politiek vraagstuk waarin een aantal punten zijn te onderscheiden. Eén van die punten is het behoud van pluriformiteit op levensbeschouwelijk en cultureel gebied. De nieuwe communicatietechnologie laat weliswaar in beginsel een geweldige verscheidenheid toe, maar kan ook verschraling inhouden door een te sterke monopolisering of een te hevige commercialisering. Van Trier is echter de mening toegedaan, dat het mogelijk is wegen te vinden om in de massacommunicatie een zodanige structuur te ontwikkelen, dat adequate informatievoorziening voor zowel individuen als groepen wordt gewaarborgd. Met name de centrale overheid zit hier dan wel met het probleem, dat de informatietechnologie bepaalde nieuwe aspecten vertoont, die zich moeilijk in de bestaande structuur van departementale verdeling van verantwoordelijkheden laten inpassen.

Van Trier noemt dan een aantal communicatiekloven die zich in de praktijk voordoen. Hij vindt, dat nieuwe technologieën niet behoeven te leiden tot verdieping van deze kloven. Door het aanbod te structureren en door effectieve toegangsprocedures kan informatie immers naar de maat van de ontvanger worden gesneden. Hij memoreert in dit verband het CDA-rapport 'Massa- of Kassacommunicatie?'. Dat rapport is naar zijn oordeel te defensief van karakter. Waarom wetten in het leven roepen die de mogelijke nadelige gevolgen van kabel, satelliet, view-data, enzovoort moeten keren, in plaats van een meer positief beleid aan te duiden?

Bij het aansnijden van het punt van de technische mogelijkheden en het feitelijk gebruik, zegt hij het gelukkig te vinden, dat er een zekere natuurlijke, psychologische weerstand tegen verande-

ring is. Naast economische factoren leidt dit tot een bepaalde mate van geleidelijkheid bij de invoering van nieuwe technologieën. Iedereen kan voorbeelden aanhalen waaruit blijkt, dat er een grote afstand is tussen wat technisch al kan en waaraan werkelijk behoefte lijkt te zijn. Toch moeten negatieve ervaringen met bijvoorbeeld het Viditel-experiment volgens Van Trier niet tot de conclusie leiden, dat we daarom maar minder positief tegenover de nieuwe technologie zouden moeten staan. Hij pleit voor het verrichten van onderzoek om de invoering van nieuwe vormen van massacommunicatie zo verantwoord mogelijk te laten geschieden. Door het opzetten van proefprojecten kan inzicht verkregen worden in maatschappelijke effecten die kunnen optreden bij de introductie van een nieuw medium. In dit kader gaat hij in op de recente kabinetsbeslissing om in de regio Zuid-Limburg een tweeweg kabelexperiment te starten. Als voorzitter van de Stuurgroep zegt hij er voor te zullen zorgdragen, dat er concrete doelstellingen en duidelijke evaluatiedoelinden zullen worden vastgesteld. Op deze wijze denkt hij, dat de overheid kan worden geholpen bij de beleidsontwikkeling ten behoeve van het kabelmedium.

In de aansluitende discussie richten de vragen zich met name op deze Zuid-Limburgse proefneming. De heer Kemme (Stichting Moderne Media) constateert twee kloven, namelijk een ethische en een meer praktische. Enerzijds worden mensen in Zuid-Limburg ongevraagd blootgesteld aan een experiment, anderzijds zijn er personen in andere delen van Nederland, die verstocken blijven van eventuele zegeningen van het experiment. Met andere woorden er is geen vrijheid van keuze zowel binnen als buiten het experiment. Ten aanzien van de ethische kloof merkt Van Trier op, dat iedereen of elke groep die zich aanmeldt bij het experiment zal worden betrokken. Dit zal moeten voorkomen, dat er zaken worden ontwikkeld waaraan bij de mensen in Zuid-Limburg geen behoefte bestaat. Wat de prakti-

sche kloof betreft zegt hij, dat de overheid beperkt was in haar keuze. Op de meeste plaatsen in Nederland worden al kabelnetten geëxploiteerd. Deze netten kunnen niet eenvoudig tot een structuur worden omgevormd die voor zo'n experiment nodig is. Professor Stappers (Instituut voor Massacommunicatie, KU Nijmegen) vraagt Van Trier waarom hij aanneemt, dat op grond van dit experiment besluitvorming zal plaatsvinden. Van Trier antwoordt die garanties niet te hebben, doch hij hoopt, dat de samenleving het belang van zulke experimenten erkent. Goede voorlichting is hier derhalve onontbeerlijk.

Van Neerven (Cebuco) vindt, dat Van Trier een te optimistisch beeld schetst van de toekomst voor verschillende media en communicatietechnieken. Juist de overheid frustreert proefnemingen door een rigide wetgeving. Naar de mening van Van Trier is het echt niet alleen de Omroepwet die zaken bemoeilijkt. Ook bepaalde gevestigde belangen zijn soms niet met de invoering van nieuwe technologieën gebaat. Van Trier is het met Van Neerven eens, dat View-data eigenlijk niet tot de omroep gerekend moet worden.

De tweede spreker is professor LUK BOONE van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij leidt de congressangers langs een aanzienlijk aantal kloven om hen op die manier wegwijs te maken in het communicatielandschap.

Volgens Van Dale is een kloof in de figuurlijke betekenis een gaping, een verwijdering, een afstand. Het begrip kloof duidt dus op een gradueel verschil. Kloven kunnen zowel verticaal als horizontaal zijn. Verticale kloven duiden op *ongelijkheid*, horizontale kloven op *diversiteit*.

Boone behandelt vervolgens een zevental categorieën van kloven. Een en ander wordt door hem met een groot aantal voorbeelden uit de communicatiepraktijk en -theorie geïllustreerd.

Allereerst zijn er de *meta-kloven*. Deze onderscheiden zich van andere kloven door hun speciale aard. Een eerste meta-kloof signaleert Boone tussen de

verschillende theorieën over massacommunicatie. Een andere kloof bestaat tussen de massacommunicatie-ideologieën van Oost en West. Daarnaast gaat er een diepe kloof tussen de massacommunicatiemogelijkheden van Noord en Zuid.

Een tweede categorie kloven bestaat uit de zogenaamde *communicatorkloven*. Deze hebben betrekking op de discrepantie die er is tussen de 'echte' journalist, zoals die onder andere uit empirisch onderzoek naar voren komt, en de verschillende minder realistische beelden die over hem bestaan. Beelden van de journalist die niet stroken met de werkelijkheid komen vaak naar voren in romans en films, maar ook in theorieën over de ideale journalist. Vervolgens onderscheidt Boone de *boodschapskloven*. Er is vaak een kloof tussen de weergave van de realiteit in de media en het werkelijk gebeurde. Een vierde categorie duidt Boone aan met de term: *mediakloven*. Sommige theoretici gaan uit van hiërarchie tussen de media. De perceptie van de inhoud van de gedrukte media enerzijds en de elektronische anderzijds zou verschillend verlopen. Aan televisie wordt vaak een grotere overredingskracht toegedicht dan aan de pers. Er bestaat verder een 'cultural lag' tussen de technische evolutie op mediagebied en het ethisch/juridisch/communicatiepolitiek denken en handelen ten aanzien van die evolutie. Als vijfde categorie noemt hij de *publiekskloven*. Met name de kennis-kloofhypothese heeft betrekking op een publiekskloof. De 'two-step-flow'-hypothese verdeelt het publiek in 'opinion-leaders' en 'followers'. Bij de 'diffusion of innovations' is sprake van vroege en late aanvaarders van vernieuwingen. Vervolgens komen de *effectenkloven* aan de orde. Er zijn vele verschillende inschattingen en theorieën over de effecten van media. De antwoorden op de vraag naar de media-effecten, die respectievelijk door de voorwetenschappelijke observatie, de theorievorming en het empirisch onderzoek worden gegeven, zijn erg tegenstrijdig.

De laatste categorie kloven noemt

Boone de *driehoekskloven*: kloven tussen communicatoren, boodschappen en publiek. Er bestaat vaak een kloof tussen datgene wat journalisten schrijven en wat hun persoonlijke opvattingen zijn. Een ander voorbeeld is de kloof tussen verwachtingen van het mediapubliek en het media-aanbod.

Boone besluit zijn voordracht met enkele waarschuwingen. Bij de pogingen om kloven te dichten dient men te bedenken, dat communicatiekloven niet zelden omvattender socio-economische ongelijkheden weerspiegelen die door de massacommunicatie alleen niet overbrugd kunnen worden. Daarenboven zal de huidige economische crisissituatie kloven nog doen toenemen. Het is verder de vraag of diegenen die aan de 'betere' kant van de kloof staan, bereid zullen zijn hun positie op te geven.

In de navolgende discussie poneert Van Woerkum (Landbouwhogeschool Wageningen) de stelling, dat kloven noodzakelijk zijn in een veranderende maatschappij. Hij wijst op het feit, dat avantgardistische groeperingen een vernieuwende functie in de samenleving (kunnen) vervullen. Volgens hem is dit soort kloven, in een maatschappij die veranderingsgezind wil zijn, noodzakelijk. Boone vindt dit een ethisch probleem. Het is een gegeven dat mensen verschillend zijn. De kloof waarop Van Woerkum doelt is volgens hem een horizontale kloof, een van diversiteit dus. Dit soort kloven vraagt er niet om gedicht te worden. Het zijn de verticale kloven, de kloven van ongelijkheid, die verminderd moeten worden, aldus Boone.

Op de tweede congresdag wordt het spits afgebeten door Dr. KARSTEN RENCKSTORF van het Hans Bredow Instituut uit Hamburg. Zijn inleiding draagt de titel: Das Informationsangebot der Medien und die Informationswirkungen der Menschen. Zur Diskussion eines problematischen Verhältnisses. In het massacommunicatie-onderzoek is het concept van het actieve publiek gemeengoed geworden. Dit concept

gaat er vanuit, dat het publiek al naar gelang situatie en belangen, specifiek met de media en hun inhoud omgaat. Binnen dit concept zijn de informatieverwachtingen van het publiek tot onderwerp van studie geworden. Tussen het informatie-aanbod van de media en de informatie-verwachtingen van de mensen bestaan aanzienlijke verschillen. Als men het bestaan van 'Leistungsdefizite' van de media empirisch wil aantonen, blijkt uiteraard dat *het publiek* een fictie is. Het publiek bestaat uit een groot aantal individuen in specifieke, sociale, economische en culturele contexten. Wanneer gesproken wordt over publieksverwachtingen en media-aanbod gebeurt dat in een eerste confrontatie met het probleem.

Renckstorf vermeldt een onderzoek naar de kwalitatieve en kwantitatieve aspecten van de 'Leistungsdefizite' der media, bezien vanuit het perspectief van de ontvanger. Het onderzoek vond plaats in West-Berlijn. Er werd getracht via drie wegen iets te weten te komen over het verschil tussen datgene wat mensen aan informatie verwachten, en datgene wat de media aanbieden.

De eerste weg bestond uit het 'objectief' opsporen van verschillen tussen het thema-aanbod van de media en de thema-interessen der ondervraagden. De thema's: (a) bedreiging van de natuur door de mens, economie en techniek, (b) medicijnen, gezondheid en gezond leven en (c) sociale zorg, bleken minder aangeboden te worden dan het publiek wenste.

De tweede, meer subjectieve ingang concentreerde zich op de beoordeling van de geschiktheid van de verschillende media met betrekking tot bepaalde thema's. Over de gehele linie werd de krant het meest geschikt geacht om informatie over genoemde thema's te verkrijgen. Televisie en radio kwamen respectievelijk op de tweede en derde plaats. Voor informatie over de thema's 'sociale relaties' en 'zelfkennis' werd geen enkel medium geschikt bevonden.

Bij de derde benadering werd geïnformeerd naar de betekenis van de media

bij het zoeken naar informatie over gebeurtenissen van verschillende nabijheid. Het bleek, dat de betekenis van de media gering is, wanneer zij als informatiebron dienen over onderwerpen in de directe omgeving. Het terrein van de lokale informatievoorziening door de media wordt gedomineerd door de krant. Verder bleek, dat ook in een stedelijke regio als West-Berlijn de gesprekken, de 'face-to-face' communicatie met vrienden en burens een centrale factor is in het lokale informatie- en communicatieproces.

Hoe groot de verschillen werkelijk zijn, wordt door de globale data over de verschillende thema-voorkeuren in feite nog verhuld. Variabelen als leeftijd, geslacht, opleiding, beroep, levensperspectief, enzovoort interacteren doorgaans sterk met de variabele belangstelling. Dat wil zeggen, dat de omvang van de 'Leistungsdefizite' der media waarschijnlijk nog groter is. Voor iedere denkbare deelgroep zal een zowel kwantitatief als kwalitatief duidelijk verschil tussen verwachtingen en aanbod naar voren komen.

De kloof tussen publieksverwachtingen en media-aanbod zou voor de media wel eens zeer netelig kunnen worden. Voornoemde kloof kan in de toekomst zo groot worden, dat de mensen zich van de media gaan afwenden. Volgens Renckstorf zouden de media meer 'Bürgernähe' moeten betrachten.

In de discussie benadrukt Renckstorf nog een keer dat het ging om een vóór-onderzoek dat moest aantonen of er 'Defizite' bestaan en zo ja, welke. Op vragen over de geldigheid van ondermeer de gehanteerde vragenlijst antwoordt hij, dat in zijn onderzoek gekozen is voor een theoretisch concept en een methode, die, zoals alle andere concepten en methoden, een bepaalde 'bias' niet uitsluiten. Men dient verder aan de uitkomsten van het onderzoek geen media-politieke conclusies te verbinden! Er is slechts sprake van een situatiebeschrijving. Of over- c.q. onderaanbod wenselijk is, is een vraag voor de mediapolitiek. Het is verder ook

niet duidelijk of genoemde 'Defizite' de media dan wel de ontvangers te verwijzen zijn. Of de kloof gedicht moet worden of juist niet kan niet zondermeer uit de onderzoeksresultaten worden afgeleid.

De lezing van drs P.H. VAN WESTENDORP, directeur van de Nederlandse Stichting voor Statistiek in Den Haag, draagt als titel 'Verschillende werelden – werelden van verschil'.

Hij begint met op te merken, dat er wat hem betreft geen sprake is van 'de' communicatiekloof. Tussen zenders en ontvangers doen zich zoveel storingen voor, dat de 'kloven' talloos zijn.

Van Westendorp probeert in zijn voordracht aan te tonen, dat gebruikers van media in belangrijke mate in verschillende werelden leven. Hij bedoelt daarmee, dat er 'werelden van verschil' zijn tussen de wijzen waarop mensen hun belevingswereld structureren. Veel van hetgeen ons bezighoudt, zo zegt hij, weten we niet uit eigen ervaring, maar door het bekijken van plaatjes of het lezen of horen erover. Dit impliceert, dat de media een cruciale rol vervullen bij het structureren van met name onze 'symbolische wereld'.

Van Westendorp presenteert vervolgens een onderzoek, dat zijn bureau met behulp van het zogenaamde Multiple-Dimensional-Indicators-for-Involvement systeem (MDI) uitvoerde. Bij dit systeem krijgen personen een aantal vragen voorgeschoteld, waarmee getracht wordt de (emotionele) betrokkenheid van de persoon bij een reeks van onderwerpen te meten. Het gaat om zowel standaardproblemen als kernenergie, belastingen, onveiligheid, werkloosheid en kabinetsbeleid, als acute problemen. Bij het laatste denke men bijvoorbeeld aan de Russische inval in Afghanistan. Benadrukt zij, dat de onderwerpen in de vragen van zowel symbolisch als concreet karakter zijn.

Het onderzoek werd uitgevoerd onder Nederlanders van 18 jaar en ouder, die lezer zijn van landelijke en niet-landelijke dagbladen, alsmede opiniebladen. Over het algemeen kan gezegd worden,

dat er grote verschillen zijn waar te nemen in de betrokkenheidsstructuur bij verschillende lezersgroepen. De gevonden verschillen hebben het sterkst betrekking op de maatschappelijke problemen met een meer symbolisch karakter. De problemen, waarmee men dus niet door eigen directe ervaring wordt geconfronteerd. De relatie die er bestaat tussen emotionele betrokkenheid en actiebereidheid is eveneens interessant. De Volkskrant blijkt in zeer sterke mate een blad voor activisten te zijn, terwijl De Telegraaf juist relatief weinig activisten onder zijn lezers telt. Tot slot van zijn presentatie beschouwt Van Westendorp de onderzoeksresultaten vanuit een aantal gezichtspunten. Hij vraagt zich daarbij onder andere af, hoe die segmentatie van het publiek over media en mediatypes tot stand komt. In hoeverre zijn bijvoorbeeld mensen, die een bepaalde belevingswereld hebben, geneigd tot het kiezen van bepaalde media? En, in wat voor mate structureren die media, middels hun specifieke karakter, de belevingswereld van hun ontvangers?

Volgens Van Westendorp mogen de effecten die media hebben niet onderschat worden. De media dragen sterk bij aan het 'actueel besef' van mensen. Dat wil zeggen, dat media bepalen welke onderwerpen op een zeker ogenblik in de belangstelling staan, of, zo men wil, in de mode zijn. Hij verbaast zich over theorieën, die de media-invloed trachten te minimaliseren of te relativiseren. Zeker wanneer men daarbij let op onderzoeksresultaten en hetgeen zich in de wereld rond ons heen afspeelt. Binnen het geheel van een sociaal systeem bestaat er, zo beklemtoont Van Westendorp, een uitermate belangrijke interactie tussen media-systeem, involvement en opinievorming. Dit impliceert, dat in een wereld als de onze, met een gedifferentieerd aanbod aan massamedia, onvermijdelijk 'communicatiekloven' ontstaan. Het meest pregnant is de kloof tussen bepaalde elites, wier belevingswereld sterk door symbolische zaken wordt bepaald, en zij, die zich meer beperken tot het alledaagse en concre-

te.

De vragen, die naar aanleiding van de voordracht van Van Westendorp worden gesteld betreffen vooral technische aspecten van het MDI-onderzoek.

Van Neerven (Cebuco) is daarenboven zeer geïnteresseerd of de MDI-methode ook toepasbaar is voor het reclame-effect onderzoek. Van Westendorp kan hierop geen stellig antwoord geven, doch acht de mogelijkheid zeker niet uitgesloten.

Daarna houdt professor WINFRIED SCHULZ (Universiteit van Münster) een inleiding over 'Die Wirklichkeitskluff', de kloof tussen bericht en gebeurtenis. In het kader van het congressthema definieert hij nieuwsberichten als mogelijkheden om de werkelijkheidskloof te overbruggen. Onder werkelijkheidskloof verstaat hij: de kloof tussen de wereld, de werkelijkheid, de feiten enerzijds en onze voorstellingen, ons weten van de wereld anderzijds. Anders gesteld, het verschil tussen objectieve realiteit en het subjectief bewustzijn van realiteit. Of, om met de publicist Lippmann te spreken, tussen 'the world outside and the pictures in our head'.

De relatie tussen bewustzijn en realiteit is onderwerp van de kennistheorie, de psychologie van de waarneming en de cognitieve psychologie. In het dagelijks leven gaan we er vanuit, dat we een adequate schets van de werkelijkheid kunnen geven. Ook journalisten doen dat. In dit kader functioneren begrippen als 'objectiviteit' en 'Ausgewogenheit'. Schulz vervolgt dan met de vraag: Hoe werkelijkheidsgetrouw kan nieuws zijn? Bij sommige onderzoeken gaat men na in hoeverre nieuws van de werkelijkheid afwijkt, men bekijkt de 'news bias'. In deze benadering gaat men er van uit, dat nieuws in de regel klopt en bij uitzondering onjuist is. Men staat op het standpunt, dat het mogelijk is om een juist beeld van de werkelijkheid te geven. Deze nieuwstheorie is evenwel vals. Lippmann zegt hierover: 'The hypothesis which seems to me the most fertile, is that news and truth are not the same thing, and must be clearly distin-

guished'.

Nieuws is geen beschrijving van de werkelijkheid, maar een selectie, een vereenvoudiging van de realiteit, een poging tot reconstructie aan de hand van bepaalde opvallende facetten van gebeurtenissen.

Er bestaat een analogie tussen het proces dat plaatsvindt bij de waarneming en informatieverwerking bij media en bij personen. Dit betekent, dat men sommige bevindingen uit de waarnemingspsychologie en de cognitieve psychologie kan overbrengen naar de totstandkoming van nieuws via de media.

De menselijke informatieverwerking is een hoogst actief, scheppend proces, waarin men uit een keuze van zintuiglijke prikkels met behulp van de in het geheugen opgespaarde ervaring (een intern beeld van de werkelijkheid) de realiteit reconstrueert. Daarbij brengt het verwerkend subject in de regel meer aan subjectieve informatie in dit proces mee, dan het uit de zintuiglijke prikkelingen haalt. Konrad Lorenz heeft in zijn kennistheorie het begrip wereldbeeldapparaat geïntroduceerd om het menselijke informatieverwerkingssysteem aan te duiden.

De media zijn het wereldbeeldapparaat van het sociaal systeem. Ze kiezen uit de oneindige hoeveelheid gebeurtenissen in de wereld enkele uit. Daarna vindt er een bewerkingsproces plaats waarin een maatschappelijk beeld van de werkelijkheid wordt gereconstrueerd.

Het mediale wereldbeeldapparaat is evenwel complexer dan het individuele waarnemingssysteem. In het eerste apparaat spelen ook organisatorische aspecten van productie, vermenigvuldiging en verspreiding een belangrijke rol. Zij voegen aan de zintuiglijke informatie zoveel andere informatie toe, dat ze vaak de wezenlijke trekken van het mediale wereldbeeld uitmaken.

Schulz verduidelijkt vervolgens de werking van het mediale wereldbeeldapparaat. Het principe van structureren van realiteit door reductie van onzekerheid is een alom tegenwoordig, fundamenteel mechanisme, waar men zich niet

van bewust is. Dit structureringsprincipe heeft haar oorsprong in het mediasysteem zelf. De vraag die gesteld moet worden is: Welke nieuwsfactoren definiëren de werkelijkheid?

Media construeren een beeld van de werkelijkheid. Nieuwsfactoren liggen ten grondslag aan deze constructie. Pas in tweede instantie zijn ze journalistieke selectiewijzen. Een aantal van deze structureringsprincipes zijn: 1. status van de actor, 2. relevantie van een gebeurtenis, 3. 'Valenz', dat wil zeggen kwesties t.a.v. waarden en normen, 4. consonantie/dissonantie, 5. ethnocentrisme, 6. dynamiek c.q. onvoorspelbaarheid van gebeurtenissen. Naast deze principes speelt ook de presentatievorm, de plaats en de lengte van berichten een rol. Zo zal men een bericht op de voorpagina belangrijker vinden dan hetzelfde bericht elders in de krant afgedrukt. De kloof tussen wereld en weten wordt niet door overbrenging van feiten, maar door de overbrenging van voorstellingen gedicht. Hierbij stelt Schulz, dat de voorstellingen zich niet vormen naar de feiten, maar de waarneming van de feiten zich richt naar de voorstellingen.

In de discussie gaat Schulz nog kort in op de paralleliteit tussen de individuele en collectieve waarneming. Verder geeft hij de bezwaren aan die hij heeft tegen de vergelijking van nieuws met extra-media-data. Dit zijn gegevens over gebeurtenissen, in de media weergegeven, die via andere wegen zijn verkregen. Te denken valt aan statistieken en ooggetuigenverslagen.

Extra-media-data zijn in de regel niet aanwezig. Als ze al beschikbaar zijn, zijn ze niet meer dan een andere vorm van selectie. Als algemeen paradigma is de 'news-bias'-aanpak dan ook ontoereikend. Schulz zelf onderzoekt in de eerste plaats de mechanismen die ten grondslag liggen aan de nieuwsproductie. Een vergelijking van het mediabeeld met andere wereldbeelden acht Schulz wellicht vruchtbaar. De 'Wirklichkeitskluff' lijkt hem verder onoverbrugbaar.

De inleiding van professor EINSIEDEL

van de Syracuse University (U.S.A.) behandelt de relatie tussen agenda setting en informatiekloven, die zich in elke samenleving voordoen. Hoewel zij aanneemt, dat alle aanwezigen weten wat er met agenda setting wordt bedoeld geeft ze toch een korte definiëring. Agenda setting houdt in, dat de media de kwesties aandragen, die algemeen onderwerp van aandacht en gesprek worden. Daarmee bepalen zij niet *wat* doch wel *waarover* gesproken wordt. Einsiedel refereert aan andere onderzoekers wanneer zij zegt, dat ieder individu de werkelijkheid anders interpreteert. Deze verschillen zijn zowel afhankelijk van persoonlijke achtergrond, interessen en behoeften, als van de door de media aan ieder gepresenteerde realiteit.

Einsiedel hecht eraan om van 'information-gaps' in de breedst mogelijke zin te praten. Iedere groep in de samenleving heeft een ander bewustzijnsniveau. 'Gaps' moeten worden opgevat als verschillen in bewustzijn tussen die groepen.

In welke mate leidt agenda setting tot verschillen (of kloven) tussen allerlei maatschappelijke groeperingen met betrekking tot de geïnterpreteerde werkelijkheid? Wat zijn de voorwaarden die leiden tot schepping c.q. opheffing van informatiekloven in de samenleving? Hierbij dient men dan in aanmerking te nemen, dat niet iedereen even gevoelig is voor de agenda setting invloed. Einsiedel wijst eerst op het medium zelf. Tussen kranten en televisie bestaat nogal een verschil voor wat betreft het openbaren van een bepaald issue. Ten aanzien van agenda setting kan men over het algemeen stellen, dat kranten effectiever zijn bij het op de agenda plaatsen van een onderwerp bij het publiek. Televisienieuws heeft meer een korte termijn effect, hetgeen zou kunnen worden toegeschreven aan de snelle presentatie van elkaar opvolgende nieuwsfeiten.

Bij een verkiezingscampagne bijvoorbeeld kan men twee stadia in het agenda setting proces onderscheiden. Kranten beginnen vroegtijdig met het

signaleren van issues, waarbij de televisie alleen de meest belangrijke items oppakt. Wanneer vervolgens de verkiezingen in zicht komen en de publieke aandacht toeneemt, ziet men dat de media elkaar steeds meer evenaren c.q. versterken ten aanzien van de berichtgeving over die verkiezingen.

Een andere verklaring voor het verschil in agenda setting invloed tussen kranten en televisie, welke de voorgaande niet noodzakelijk uitsluit, is het verschil, dat er grofweg bestaat tussen krantenlezers en televisiekijkers. Een intensieve krantenlezer is over het algemeen méér politiek op de hoogte dan zijn televisietegenhanger.

Aan de hand van een grafiek illustreert zij daarna de kloof die er tussen krantenlezers en televisiekijkers bestaat aangaande het geïnformeerd zijn over bepaalde issues uit de verkiezingscampagne. Tevens betreft zij de televisiereclame erbij, die kandidaten maken ter verkrijging van de gunst van de kiezer. Zij, die over het algemeen het minst van de politiek op de hoogte zijn, blijken het meest van die reclame op te steken. Het betreft hier niet zozeer een actief zoeken naar informatie; Einsiedel spreekt liever van een toevallig op de hoogte raken. Mensen, die weinig van politiek afweten hebben dus meer kans door political advertising op televisie geïnformeerd te worden; voor regelmatige krantenlezers is die kans kleiner, want die waren al meer op de hoogte. In dit verband moet eveneens het *ceiling effect* genoemd worden. Grosso modo kan men zeggen, dat krantenlezers eerder en beter op de hoogte zijn. Dit houdt in, dat zij die minder intensief van dit medium gebruik maken met een informatieleemte te kampen hebben. In die leemte kan relatief eenvoudig door met name televisie worden voorzien. Voor krantenlezers gaat dat niet op. Televisie zal hen, doordat zij tegen een kennisplafond aanzitten, veelal slechts redundante informatie verstrekken. Mevrouw Einsiedel snijdt dan het punt van *obtrusiveness* c.q. *unobtrusiveness* aan. Unobtrusive issues zijn onderwer-

pen, die over het algemeen verder van de persoon afstaan. Abstracte zaken dus als buitenlands beleid, overheidsuitgaven, defensie, etc. Wat dit aangaat, hebben recente onderzoeken aangetoond, dat de agenda setting werking door de media hierbij groter is dan bij de zogenoemde obtrusive issues; zaken waarmee het individu juist wel directe ervaringen heeft. Een eigen onderzoek van haar onderschrijft de resultaten van andere studies. Wanneer de obtrusiveness afneemt, dat wil zeggen als de vertrouwdeheid met iets vermindert, neemt agenda setting door de media juist toe.

Afsluitend stelt Einsiedel nog een keer de vraag wat de implicaties zijn van agenda setting voor het begrip van informatiekloven. Zij is de mening toegedaan, dat agenda setting door de media zowel kloven helpt verbreden als dichtten. Een verbreding van de kloof is bijvoorbeeld waar te nemen tussen krantenlezers en 'zware' televisiekijkers, waarbij moet worden aangetekend, dat die kloof op langere termijn ook weer min of meer gedicht wordt. Dit is het geval, wanneer de minder geïnformeerden hun relatieve achterstand inhalen als ook de televisie deze mensen op de hoogte brengt. Political advertising speelt hierbij een grote rol.

De vragen, die na afloop van haar betoog zijn gesteld, waren voor het merendeel van een onderzoekstechnisch karakter.

Als zevende spreker treedt op professor BORDEWIJK van de TH Delft. Hij constateert een duidelijke kloof tussen communicatiewetenschappers en telecommunicatie-ingenieurs; tussen maatschappij en techniek. Over het bestaan van deze kloof, die zich eerder dreigt te verwijderen dan te vernauwen, zijn velen aan weerszijden van die kloof ongelukkig. Hoe is deze kloof ontstaan? Moet en kan de kloof worden gedicht, vraagt Bordewijk zich af. Er zal volgens hem een dialoog over de kloof heen tot stand gebracht moeten worden. Naar de mening van Bordewijk is de afstand die er bestaat tussen de werel-

den van communicatiewetenschap en techniek voornamelijk een afstand van tijd. Communicatiewetenschappers hebben een empirische, op heden en verleden gerichte instelling. In de techniek daarentegen worden steeds weer nieuwe technische hulpmiddelen voor opslag en overdracht van informatie geproduceerd. Daarmee worden tal van nieuwe dienstverleningen mogelijk, die een nog onbekende invloed zullen gaan uitoefenen in de samenleving van de toekomst. Al met al is het heel moeilijk om een éénduidig, geïntegreerd en ongefilterd beeld van de technische toekomstmogelijkheden te verkrijgen. En dit geldt voor zowel natuurwetenschappers als sociale wetenschappers. Bordewijk vervolgt dan met op te merken, dat technische innovaties vaak een drie fasen ontwikkeling te zien geven. In een eerste fase introduceert een innovatie vaak een verbeterde werkwijze. In fase twee leidt het verkregen gemak tot een kwantitatieve groei en in de derde, niet zelden de meest revolutionaire fase, treden niet van te voren voorziene, verrassend nieuwe toepassingen aan het licht. Neem bijvoorbeeld de ontwikkeling van lokale omroepnetten. Het is duidelijk, dat we daarmee in de derde fase zijn gekomen met het ontwikkelen van heel nieuwe diensten, zoals de videotheek, het bejaardenalarm, het tele-referendum, enzovoort. Zaken waaraan de eerste bouwers van eenvoudige gemeenschappelijke antennesystemen niet gedacht hebben.

Voor het dichten van de communicatiekloof tussen techniek en maatschappij moet er eerst een enigszins gemeenschappelijk spraakgebruik worden ontwikkeld. Speciaal op plaatsen waar de techniek 'binnendringt' in het communicatieproces en waar de eigenlijke interactie plaatsvindt, is de behoefte aan een gemeenschappelijke taal het grootst.

Bordewijk merkt op, dat er tot voor kort op het gebied van de tele-informatie twee, naar techniek en organisatie, sterk gescheiden sectoren waren. Hij noemt de tele-conversatiesystemen (te-

lefoon, telex, beeldtelefoon) en tele-allocutiesystemen (ether- en draadomroep) enerzijds en twee nieuwe systemen, namelijk tele-consultatiesystemen (luisterlijnen, teletekst, viditel) en tele-registratiesystemen (afstandbewaking, telereferendum) anderzijds. De consultatie- en registratiesystemen lijken zich nu tussen beide eerstgenoemde systemen te gaan nestelen. Bordewijk gaat dan meer gedetailleerd in op de vier verkeerspatronen. Van ieder geeft hij een definitie, waarbij die van allocutie (= toespraak, verkondiging) luidt: 'De gelijktijdige overdracht aan alle leden van een groep bestemmingen van een in een centrum samengesteld informatiepakket op een door het centrum bepaald tijdstip en te consumeren in een door het centrum bepaald tempo'. In de later volgende discussie worden deze definiëring en voorbeelden van (tele)allocutie meermalen onder vuur genomen. Het nog niet vertrouwd zijn met deze nieuwe term is daar wellicht ook debet aan. Bordewijk sluit zijn lezing af door de vier verkeerspatronen (conversatie, allocutie, consultatie en registratie) samen in één matrix te plaatsen. Hij merkt daarbij op, dat deze indeling misschien niet alleen kan helpen bij een maatschappelijke discussie, maar ook bij het zoeken naar juridische kaders voor allerlei tele-diensten, die zich aandienen. Diensten waarvoor de extra ruimte op de kabelnetten beter benut kan worden dan voor verdere uitbreiding van tele-allocutie.

Nogal wat vragen naar aanleiding van het referaat van professor Bordewijk centreren zich rond de plaatsing van bepaalde uitingen van massacommunicatie in de matrix. Een boek bijvoorbeeld heeft sterk allocutatieve trekken, doch Bordewijk rekent dit medium liever tot de consultatiemediën. Boeken zijn wat hem betreft vergelijkbaar met een audio- of videorecorder. Hij benadrukt nogmaals, dat de definiëring van de vier basispatronen niet geheel sluitend is. Paul Hendriksen (NOS, Hilversum) denkt, dat de verwarring over de kwestie of teletekst nu tele-allocutie dan wel

tele-consultatie is, aan het feit ligt, dat het schema niet duidelijk maakt of er vanuit de zender, de ontvanger of allebei wordt geredeneerd. Bordewijk zegt gevoelig te zijn voor deze kritiek; maar merkt vervolgens op, dat de matrix als een organisatieschema moet worden gelezen en dus niet als een vanuit de zender geredeneerde technische blauwdruk.

De eerste spreker op de laatste dag van het seminar is professor PHILIP TICHENOR. Zijn bijdrage met als titel: Structure, Communication & Social Power: Evolution of the Knowledge Gap Hypothesis staat verderop in dit nummer met inbegrip van de discussie afgedrukt.

Voor de tweede spreker op vrijdag Dr. HAROLD DE BOCK geldt hetzelfde. Zijn referaat inclusief aansluitende discussie vindt U eveneens verderop in dit blad.

De laatste spreker op SOMMATIE 82 is RICHARD SCHOONHOVEN, programmacommissaris televisie van de NOS. Hij gaat in op de volgende probleemstelling: Wat kunnen de media doen aan het vergroten of verkleinen van de kloof tussen bepaalde bevolkingsgroepen? In dit kader vraagt Schoonhoven zich af, of er in omroepingen voldoende over het eigen functioneren wordt nagedacht. Doen wij wel genoeg moeite om voor de samenleving relevante informatie zo optimaal mogelijk te verspreiden? Onder relevante informatie verstaat hij dan die informatie, die nodig is om onze democratie goed te laten werken.

Schoonhoven onderneemt allereerst enkele verkenningen vanuit de NOS-praktijk en later meer specifiek vanuit het omroepbestel. Het verzuilde bestel heeft wezenlijk met kloven tussen bevolkingsgroepen te maken, sterker nog, het is erop gebaseerd.

Het onderzoek naar kijkgedrag heeft tot nog toe geen ijzersterke formules opgeleverd, voor de manier waarop men informatie zo breed en effectief mogelijk kan verspreiden. Toch is er wel degelijk inzicht in het probleem. Hij geeft dan

enkele inzichten met betrekking tot het bekijken van informatie- en amusementsprogramma's. Het maakt voor het kijkcijfer van een 'kwetsbaar' programma veel uit of het bijvoorbeeld tussen amusementsprogramma's staat geprogrammeerd, of tegenover een concurrent op het andere net. Schoonhoven signaleert twee gunstige ontwikkelingen voor de kwetsbare programma's, namelijk de herhaling van programma's in de middaguren vanaf oktober a.s. en het plaatsen van het late journaal op een vast tijdstip met daaraan viermaal per week het programma *Den Haag Vandaag* vastgekoppeld.

Op de Nederlandse televisie heeft zich voorts een variant op de oude 'personality shows' ontwikkeld. De 'personality' blijft herkenbaar aanwezig, maar is ondergeschikt gemaakt aan de geboden informatie. Gedoeld wordt op programma's als *De-ver-van-mijn-bed-show* en de *Alles-is-anders-show*. Het is gebleken, dat dit soort informatieprogramma's een groot publiek kunnen trekken.

Naast het op brede schaal informeren van het publiek, is het programmeren voor de eigen achterban een tweede opdracht voor de omroepen in ons bestel. Het wegvallen van het apogetisch karakter van de oude zuilen heeft een vacuüm in het leven geroepen. Dit wordt opgevuld door een heroriëntatie van de omroepen op de behoeften van de eigen achterban, waarmee een nieuwe vertrouwensrelatie in opbouw is.

Schoonhoven stipt tenslotte twee punten aan waarbij waakzaamheid geboden is. We moeten voorkomen dat de financiële middelen wegvloeien naar buitenlandse commerciële zenders. Verder moet er tegen gewaakt worden dat het toegang krijgen tot informatie straks afhankelijk wordt van de welstand van de ontvanger. Dit gevaar dreigt bijvoorbeeld bij abonnee-televisie.

In de discussie wordt nog uitgebreid ingegaan op de door Schoonhoven gesignaleerde heroriëntatie van de omroepen op de eigen achterban. De nieuwe relaties komen naar voren in de

programmering, maar ook door contactgroepen die duidelijk vanuit het land signalen geven.

Volgens Jan Bierhoff (School voor de Journalistiek, Utrecht) komen deze signalen onvoldoende tot uiting in de programma's, omdat de programmamakers zelf weinig contact hebben met de achterban. Verder hechten zij weinig belang aan gesprekken met deze mensen.

Hij pleit verder voor een beter aansluiten van bijvoorbeeld politiek nieuws bij de dagelijkse leefwereld van het publiek.

Inhakend op het laatste zegt Schoonhoven, dat dit een erg moeilijke opgave voor de programmamakers is. In het verleden bleek dit ondermeer bij programma's waarin studiodiscussies een belangrijke rol speelden.

Philip Tichenor

Structure, communication & social power *)

Evolution of the Knowledge Gap Hypothesis

Knowledge as a principal basis of social power has historically been the focus of social control measures. Exclusive employment of scribes by kings, restricted use of the Gutenberg press by the church, and control of vast bodies of financial data by banks are manifestations of this emphasis. What is transmitted to whom has always been at the crux of maintenance or enhancement of the status of the more powerful segments of society.¹⁾

Advances in communication technology as well as geometric increases in the knowledge base create a need for revision of existing modes of knowledge control. Scientists, educators, politicians, and theologians, as well as leaders in other sectors of society, have traditionally justified information campaigns as essential to providing people with public knowledge for their own development or welfare. This apparent altruism reinforces the belief that maximum diffusion of knowledge would tend to equalize knowledge among the different groups in the social system.

The equalizing effect of information dissemination, while a desirable goal in some social philosophies, is not supported by the empirical research findings that groups gain access to and acquire knowledge at differential rates. The relationship between current knowledge level and differential rates of knowledge growth has been a continuing concern of the research program in Rural Sociology at the University of Minnesota since the mid-1960's. This research on mass communication of information has evolved from an initial emphasis on status-based flow of information to an emphasis on structural factors and knowledge differentials among interest groups. In effect it is a

movement from a micro subsystem analysis to a more macro subsystem perspective of the effect of community organization upon patterns of mass media communication

The initial hypothesis

Early analyses of mass communication in our research emanated largely from the social organization aspects of the Westley-MacLean model, which had the advantage of emphasizing linkages between the source, channel and audience components of the communication subsystem and their implications for information flow and acquisition.^{2,3)} Early on, analysis of data underscored the importance of characteristics of community structure in determining the success which a purposive source would achieve in placing information in newspapers. Usage of county agricultural agents' purposive messages by newspapers was greater in small, more homogeneous communities where agriculture was a dominant part of the local economy. Community structural characteristics were more related to newspaper usage of information than were personal interactions between editors and agents.⁴⁾

A structural perspective appeared to provide a fruitful framework for addressing a fundamental question about why mass media information campaigns often fail to achieve their desired objectives.^{5,6)} The structural approach, rather than assuming information campaign failure, provided the hypothesis that:

As the infusion of mass media information into a social system increases, segments of the population with higher socio-economic

* Lezing gehouden tijdens Sommatie 82, 24-26 maart 1982 te Veldhoven. Deze geautoriseerde tekst is mede geschreven door C.N. Olien en G.A. Donohue. Aansluitend de door Kees Crone geschreven weergave van de discussie met Tichenor naar aanleiding van diens voordracht.

status tend to acquire this information at a faster rate than the lower socio-economic segments, so that the gap in knowledge between these segments tends to increase rather than decrease.

This hypothesis concentrated on formal education as an indicator of group status. The hypothesis does not contend that lower status groups stay "information poor" or "get poorer" in an absolute sense, but that *relative* disparities in knowledge increase as the flow of information increases.⁷⁾

Relevant evidence supporting that initial hypothesis came from a variety of sources. The gaps in knowledge about outer space research, between more and less educated segments, increased as predicted from the early 1950's to the early 1960's, during a period of high publicity on this topic. A secondary analysis of Samuelson's data on a newspaper strike suggested that temporary suspension of a newspaper may lead to a temporary decrease in the public affairs knowledge gap.⁸⁾ A field experiment in Minnesota indicated higher knowledge gaps for topics that had received higher levels of coverage in the press, compared with those receiving lower levels of coverage. These gaps are consistent with a print media system which mirrors the existence of differentials in the social system.

Evidence from other studies

Other investigators in a number of cultural settings provided evidence supportive of the knowledge gap hypothesis.^{9,10,11,12)} Several of these researchers studying agricultural diffusion programs in developing countries found that inequities in knowledge often emerge in previously egalitarian societies as a result of programs for diffusion that intentionally distribute information to higher status segments. Beltran's analysis illustrates the extent to which the disparity-increasing consequences of developmental programs have become a major issue in third world na-

tions.¹³⁾ Saxer reported knowledge gaps from studies in several different nations.¹⁴⁾ These works indicate that if a program of dissemination consciously denies access to information among certain groups, disparities will occur. The knowledge gap hypothesis indicates that it need not be conscious, but that the elements of the social system will operate to deny equal levels of access and accrual of knowledge.

Fry concluded that dependence of high status individuals on newspapers, which are media oriented to high status groups, was one of the operative factors in knowledge gaps about public affairs.¹⁵⁾ Bultena, Rogers and Conner found that coordinated programs on a conservation project in Iowa led to relatively greater information gain among more educated groups.¹⁶⁾ Schreiber suggested not only that increasing publicity leads to knowledge gaps, but that the gap has direct relevance for opinion changes on such issues as support for a woman for the U.S. presidency.¹⁷⁾

Several studies produced evidence that television may have the same effect on knowledge gaps as newspapers. Werner reports a study in Norway, in which televised messages promoting books for children succeeded in reaching five times as high a proportion of middle class families as working class families, even though the working family children were the intended audience.¹⁸⁾ Katz, Adoni, Parness and Cohen found that economic news reporting on Israeli television increased disparities in knowledge between more and less educated groups.¹⁹⁾ In the American televised election debates of 1976, the apparent outcome was increased knowledge gaps. Several studies in Europe reported evidence of this effect, including those cited by Nowak in Scandinavian nations.^{20,21,22)}

Structure and information control

Initially, the knowledge gap hypothesis was derived from a social systems framework. Further elaboration of the structural factors underlying the know-

ledge gap awaited further analysis. As indicated in a basic theoretical statement published in *Journalism Quarterly* in 1973, knowledge is controlled primarily in the interest of system maintenance.²³⁾ The system being maintained might be the media subsystem itself or a source subsystem with which the media have interdependent relations such as a unit of government, business, medicine, academia, or the social system as a whole. System control occurs through two different but overlapping processes within the media subsystem, feedback-control and distribution control. Feedback-control refers to reactive communication, which serves a regulatory function for other subsystems and for the total system. For example, media reporting of (a) one politician challenging another and (b) responses of interest groups to media reports are different aspects of the feedback process. Distribution-control, which can occur independently or jointly with feedback-control, serves a maintenance function through selective dissemination of information and withholding of information. Censorship in this perspective is but one type of distribution-control. Editorial choices constitute another type. A third would be strategic announcing of acts of business or government as accomplished facts, which while distributive in origin may of may not have feedback consequences, depending on the organized capabilities of interested publics to respond.

The structural hypothesis about these processes is supported by data indicating that the distributive aspect of system maintenance will tend to be the overriding concern of media in structures that are less differentiated and more dependent upon primary communication and consensus in decision-making.²⁴⁾ A corollary is that the more differentiated a system, the more likely media are to perform a feedback-control as well as a distributive function. Conflict is structurally inherent in highly differentiated structures, such as large urban communities. As differentiation and conflict situations increase, the primary,

face-to-face type of interaction of the more homogeneous community becomes inadequate for meeting the information needs of the constituent interest groups. The more differentiated structure, therefore, is more likely to have a press and other mass media that report conflict and to have a variety of formal mechanisms such as labor-management negotiations and other bureaucratic procedures that serve to moderate conflict without disrupting the system itself. Less differentiated structures depend on a relative absence of overt conflict, reinforced by media such as weekly papers that play down or avoid conflict. Data from 88 newspapers provided strong support for this model. The form and function of the media are related to the needs of the structure rather than to the needs of the media subsystem itself.

Other considerations in the knowledge gap hypothesis

Analysis of the fundamental characteristics of social structure, and communication processes within those structures, created the need to specify conditions under which knowledge gaps would be greater or lesser in magnitude. Empirical analyses included conflict, the intensity of the conflict atmosphere, and the pattern of media coverage which is determined by the organized forces that initiated the conflict itself.²⁵⁾

Further analysis indicated that within any given structure, conflict is a major factor in knowledge differentials. The higher the proportion viewing the issue as conflictive, the lower the knowledge gap.²⁶⁾ As an illustration, one community had been put on a "mercury danger list" by a state health agency report, implying that the town's popular fishing and resort lake was so polluted that fish from its waters should not be eaten. Local leaders claimed publicly that the community had been unfairly singled out by the report and stood to suffer economically as a result. The "whole town talked" about this issue and knowledge was fairly uniform across different

levels of education. On the other hand, the gap between high and low educational groups was wider in another community where regionalization of political boundaries was an issue of conflict among the leaders but not the public at large. While there has been relatively little research elsewhere on the effects of conflict as a variable in knowledge gaps, Bonfadelli concludes from European research that structures with greater degrees of conflict have smaller knowledge gaps.²⁷⁾

While characteristics of community structure and conflict conditions are important, other characteristics of information programs are equally important in the magnitude of gaps. In applying the structural perspective to an experiment on nutritional information for children, it was found that the degree of organizational support in the school nutrition education program was more important than socio-economic characteristics of the family.²⁸⁾ But any information program that wishes to reduce disparities must be organized in such a fashion as to counter the existing structural factors that lead to differential accrual of knowledge. Shingi and Mody reported evidence from India, as did Galloway from Australia, that diffusion programs do not lead to increasing knowledge gaps in all cases. The type of knowledge and the way in which the information program is structured can limit or reduce those gaps.^{29,30}

Media structure, leader roles and gaps in power

Most of the studies on the knowledge gap concentrated on differentials between higher and lower status groups. The consequences for maintaining the relatively low social power of groups was clear in a variety of programs, including the rural development programs mentioned earlier. In the U.S., the enthusiasm behind the War on Poverty in the 1960's was dampened by findings that projects designed to ameliorate differences actually increased power status for groups that were initially more

advantaged. Project Head Start, Model Cities programs, and the internationally-distributed "Sesame Street" were all found to increase the relative advantage in skills among middle-class groups, over the more deprived and lower status target audiences.^{31,32)}

Given that social power is the basic issue in the knowledge gap phenomenon, research in recent years has shifted to a more general question about knowledge distribution. The emphasis goes beyond concentration on differences among status groups per se to knowledge differentials among all types of groupings that have vested interests in generation, dissemination, acquisition and utilization of information. This suggests that media organization be analyzed in terms of consequences for (a) power distributions within communities and (b) the power of a particular community vis-a-vis other communities within the larger social system.

At least one other research group, Genova and Greenberg, demonstrated empirically in the mid-1970's that topical interest among individuals was more closely related to knowledge than was education.³³⁾ Interest is a collective concern, the initiating point for social action groups. Power of special interest groups is dependent on relationships with other groups, including mass communication systems that have networks with groups throughout the system.

Pursuit of these structural considerations has led to serious questioning about whether newspapers, or other media, serve as the autonomous channels that a "Fourth Estate" philosophy might imply. Media are as integral to the system as are churches, schools, businesses, or any other social agency. Media reflect the dominant perspectives of the system, and that means the perspectives of the dominant centers of power. In American society, the general outlook of the media channels, especially newspapers, has been described frequently as conservative and pro-business in character.^{34,35,36,37,38,39)}

This is not to deny that they have also been described by threatened power figures as liberal or even radically leftist. The extent to which established power groups themselves may recognize the support they get from media has been investigated. In two communities, public officials and leaders of citizen groups were interviewed, as members of other established groups or less-established, emerging groups. They were asked whether media were "harmful" of "helpful" to their organizational goals. The results were clear. The established leadership group was far less likely to perceive "harmful" media impact on their organizations than were the less established citizen group leaders. Similarly, members of a newly-organized agricultural protest group were more critical of newspaper coverage of a "tractorcade" demonstration than were leaders of government agricultural agencies or older, established farm organizations.

The clear implication of this research is that media, which are structurally constrained channels reporting on public issues, systematically project definitions of issues which are conducive to the interest of established power groups. By doing so, they reinforce or increase, through their feedback and distributive functions, the gaps in social power between established groups and other groups.

Media support of the status quo may not be apparent in highly charged conflict situations. Intense conflict often produces criticism of media by members of the status quo as "unstabilizing influences" or "sensation mongers" that "blow issues out of proportion". Media as social mirrors reflect perspectives not merely of power alone, but of power *relationships* in society. Where power is vested in a small group, monarchical or oligarchical, media will exclusively project that groups' perspective unless another group develops a countervailing power base for organized media strategies. Serious challenges lead to uncertainties in power relationships, and reporting these uncertainties elicits

criticisms from groups whose power is in question. Even in periods of great political instability, media reporting supports the basic institutions and agencies deemed central to survival of the system. In the American system, this means reinforcement of the courts, legislative bodies and executive offices whose authority goes basically unquestioned. The debates are over role performance *within* those bodies, and not whether they should exist or not. In reporting these debates, the weight of media coverage is structured in large part to reinforce the status quo, and therefore the existing power structure.

Media structure and knowledge

The media system, or media mix, is a component of community structure that has implications for the knowledge levels of communities. Just as knowledge control has implications for power differentials among groups *within* communities, the knowledge control outcomes of media structures have implications for communities as they relate to other communities and to centers of political and economic power. Outlying communities of 5,000 or less in the American system are generally served by weekly newspapers, and cities of 10,000 or more generally by daily papers. Suburban communities have varying types of local newspaper systems, some weekly and some daily.

Differences in media structure, as an aspect of total community structure, appear to have considerable impact on levels of knowledge about public affairs. Generally, level of knowledge about *local* issues is highest in urban centers that have daily papers, compared with small, more homogeneous communities served by weeklies, or suburbs where strictly local news is confined primarily to a weekly that has a secondary or tertiary role in the media mix. Included in this research is the question of the structure of media ownership and patterns of journalistic performance under different ownership arrangements. Leadership marginality in media own-

ership provides a structural basis for active media reporting that may have profound ramifications for community knowledge about matters of civic concern. Hence, it has implications for the power position of the local community vis-a-vis external agencies and other communities with whom there is competition for political and economic resources.

Editor marginality, born of the interdependence between community and larger society, may lead to a pattern of newspaper reporting that is unlikely to occur where the ownership has either an entirely local orientation or an entirely external orientation. Preliminary results from a study of 83 Minnesota newspapers indicates that daily newspapers which are non-locally owned tend to report less controversy than those locally-owned. Given the demonstrated tendency for a conflictive at-

mosphere to lead to a higher public awareness of issues, external ownership may well be a factor suppressing knowledge of public affairs issues. Such ownership might therefore contribute to a knowledge gap between communities, compared with those communities in which the editorial leadership fulfills the type of marginal role that is oriented toward drawing attention to public affairs issues. In an era when local communities and regions find themselves increasingly dependent on external sources of control, the relative disparities in knowledge between communities and other power centers has become a matter for widespread social concern in the world at large. It might be well for research on knowledge differentials to focus on the direct implications for differentials in social power among principal constituent segments of a society.

REFERENCES

1. See, for example, Ben H. Bagdikian, *The Information Machines: Their Impact on Men and the Media*, New York, Harper and Row, 1971; J. McDermott, "Knowledge is power", *Nation*, April 14, 1969; Robert E. Park, "News as a form of knowledge", *American Journal of Sociology*, 45:669-86, 1940; Fritz Machlup, *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1962; Sanford A. Lakoff, "Knowledge, power and democratic theory", *Annals*, 394:4-8, 1971, and John K. Galbraith, *The New Industrial State*, Boston: Houghton Mifflin, 1967.
2. G.A. Donohue, P.J. Tichenor and C.N. Olien, "Mass media functions, knowledge and social control", *Journalism Quarterly* 50:652-659, 1973.
3. B.H. Westley and M.S. MacLean, Jr. "A conceptual model for communication research". *Journalism Quarterly* 34:31-8, Winter, 1957.
4. P.J. Tichenor, C.N. Olien and G.A. Donohue, "Predicting a source's success in placing news in the media", *Journalism Quarterly* 44:32-42, Spring, 1967.
5. P.J. Tichenor, G.A. Donohue and C.N. Olien, "Mass communication research: Evolution of a structural model", *Journalism Quarterly* 50:419-425, 1973.
6. See for example, S. Star and H.M. Hughes, "Report of an educational campaign: The Cincinnati plan for the United Nations", *American Journal of Sociology* 55:389-397, 1950; H.H. Hyman and P.B. Sheatsley, "Some reasons why information campaigns fail", *Public Opinion Quarterly* 11:413-423, 1947; J. Klapper, *The Effects of Mass Communication*, New York, Free Press, 1963.
7. P.J. Tichenor, G.A. Donohue and C.N. Olien, "Mass media flow and differential growth in knowledge", *Public Opinion Quarterly* 34:159-170, 1970.
8. M.E. Samuelson, "Some news-seeking behavior in a newspaper strike", Ph.D. Dissertation, Stanford University, 1960.
9. Niels G. Röling, Joseph Ascroft and Fred Wachege, "The diffusion of innovations and the issue of equity in rural development", *Communication Research* 3:155-170, 1976.
10. E.M. Rogers, "Social structure and communication strategies in rural development", paper presented to Cornell-CIAT International Symposium on Communication Strategies for Rural Development, Cali, Columbia, March, 1974.
11. Emile G. McAnany, "Does information really work?" *Journal of Communication*, 28:84-90, 1978.
12. Elina Suominen, "Who needs information and why", *Journal of Communication* 26:115-119, 1976. See also Thomas Childers and Joyce Post, *The Information Poor in America*, Metuchen, N.J., Scarecrow Press, 1975.
13. Luis Ramiro Beltran, "Research ideologies in conflict", *Journal of Communication* 25:187-193, 1975.
14. Ulrich Saxer, *Medienverhalten und wissenstand - zur hypothese der wachsenden wissenskluft*, pp. 35-70 in *Buch und Lesen*, Gutersloh, W. Germany: Bertelsman, 1978.
15. D.L. Fry, "The knowledge gap hypotheses and media dependence: An initial study". Paper presented to Assn. for Education in Journalism, Houston, Texas, August, 1979.

16. G.L. Bultena, D.L. Rogers and K.A. Conner, "Toward explaining citizen knowledge about a proposed reservoir", *Journal of Environmental Education* 9:24-36, 1978.
17. E.M. Schreiber, "Education and change in American opinions on a woman for president", *Public Opinion Quarterly* 42:171-182, 1978.
18. Anita Werner, "A case of sex and class socialization", *Journal of Communication*, 25, 4:45-50, 1975.
19. See, Elihu Katz, Hanna Adoni and Prina Parness, "Remembering the news: "What the picture adds to recall", *Journalism Quarterly*, 54:231-239, 1977; Hanna Adoni and Akiba A. Cohen, "Television news and the social construction of economic reality", *Journal of Communication* 28:61-70, 1978.
20. George F. Bishop, Robert W. Oldendick, and Alfred J. Tuchfarber, "Debate watching and the acquisition of political knowledge", *Journal of Communication* 28:99-113, 1978.
21. Kjell Nowak, from "Information gaps to information potential", chapter in M. Berg, P. Hemanus, J. Ekecrantz, F. Mortensen and P. Sepstrup, editors, *Current Theories in Scandinavian Mass Communication Research*, Grenaa, Denmark: GMT, 1977.
22. Elihu Katz, "On conceptualizing media effects", pp. 119-142 in Thelma McCormick, ed., *Studies in Communication*, vol. 1, Greenwich, Conn.: JAI Press, inc., 1980.
23. Donohue, Olien and Tichenor, "Mass media functions, knowledge and social control", op. cit., 1973.
24. C.N. Olien, G.A. Donohue and P.J. Tichenor, "The community editor's power and the reporting of conflict", *Journalism Quarterly*, 45:243-52, 1968. See also J.S. Nichols, "Function of the Cuban mass media in social conflict: Prospects for the 1980's. Paper presented at conference, "Cuba in the 1980's". Harvard Univ., Cambridge, Mass., April 1981.
25. G.A. Donohue, C.N. Olien and P.J. Tichenor, "Communities, pollution and fight for survival", *Journal of Environmental Education* 1:29-37, 1974.
26. G.A. Donohue, P.J. Tichenor and C.N. Olien, "Mass media and the knowledge gap: A hypothesis reconsidered". *Communication Research* 2:3-23, 1975. See also W.R. Neuman, "The patterns of recall among television news viewers", *Public Opinion Quarterly*, 40:115-123, 1976.
27. Heinz Bonfadelli, Zur "Increasing knowledge gap" Hypothese, pp. 71-90 in Bertelsman Texte 7, *Buch und Lesen*, Gutersloh, W. Germany: Bertelsman, 1978. See also D.K. Davis, "Assessing the role of mass communication in social processes: A comment on 'Decline and Fall at the White House' ", *Communication Research* 4:23-34, 1977.
28. C.N. Olien, G.A. Donohue and P.J. Tichenor, "Can ETV programs change dietary habits of children?" *Sociology of Rural Life* 1:4-5/8, June, 1978.
29. P.M. Shingi and Bella Mody, "The communication effects gap: A field experiment on television and agricultural ignorance in India", *Communication Research* 3:171-190, 1976.
30. See Brenda Dervin, "Communication gaps and inequities: Moving toward a reconceptualization", Chapter 3 in Brenda Dervin and M.J. Voigt, eds., *Progress in Communication Sciences II*, Norwood, N.J.: Ablex, 1980; J.S. Ettema and F.G. Kline, "Deficits, differences and ceilings: Contingent conditions for understanding the knowledge gap". *Communication Research*, 4:179-202, 1977; and J.J. Galloway, "The analysis and significance of communication effects gaps". *Communication Research* 4:363-386, 1977. J.W. Brown, J.S. Ettema and R.V. Luepker, "Knowledge gap effects in a cardiovascular information campaign", *Assn. for Ed. in Journalism*, East Lansing, Mich., 1981.
31. G. Bogatz and S. Bell, "The second year of Sesame Street: A continuing evaluation". Princeton, N.J.: Educational Testing Center.
32. T.D. Cooke, H. Appleton, R.F. Conner, A. Shaffer, G. Tamkin, and S.J. Weber, *Sesame Street Revisited*. New York: Russell Sage Foundation, 1975. See also Thomas Childers and Joyce A. Post, *The Information-Poor in America*, Metuchen, N.J.: Scarecrow Press, 1975.
33. B.K.L. Genova and Bradley S. Greenberg, "Interests in news and the knowledge gap". *Public Opinion Quarterly* 43:79-91, 1979.
34. K. Davis, H.C. Bredemeier and M.J. Levy, Jr., *Modern American Society-Readings in the Problems of Order and Change*, New York: Rinehart and Co. 1949.
35. L. Sigal, *Officials and Reporters: The Organization of the Politics of Newsmaking*, Lexington, Mass.: D.C. Heath & Co., 1973.
36. B. Hennessy, *Public Opinion*, 4th edition, Monterey, Calif.: Brooks/Cole, 1981.
37. W. Breed, "Mass communication and social integration", *Social Forces* 37:109-116, 1958.
38. G.A. Donohue, C.N. Olien and P.J. Tichenor, "Feedback to newspaper sources in different communities". Paper presented to Conference of Midwest Assn. for Public Opinion Research, Chicago, Ill. October 1981.
39. P.J. Tichenor, C.N. Olien and G.A. Donohue, "Community control and care of scientific information". *Communication Research* 3:403-424, 1976.

Discussie met Ph. Tichenor

Mevrouw Einsiedel (Syracuse University, U.S.A.) bijt het spits af door op te merken, dat kritiek gerechtvaardigd is op de neiging die de media hebben om conflicten op te blazen. Anderzijds is het zo, dat door verslaggeving over conflicten men zich over het algemeen meer bewust wordt van bepaalde zaken. Zij vraagt Tichenor deze discrepantie met elkaar in verband te brengen.

Tichenor beaamt, dat dit in tegenstrijd met elkaar lijkt. Een en ander hangt evenwel erg af van het type conflict dat zich voordoet. Hij verhaalt dan over een onderzoek naar de perikelen rond de aanleg van een bovengrondse hoogspanningslijn in Minnesota. Het eerste stadium van dit conflict speelt zich af in vergaderzalen waar hoorzittingen worden gehouden. Berichtgeving hierover leidt tot een toenemend begrip voor allerlei aspecten die met de aanleg van deze lijn verband houden. Bij bepaalde publieksgroepen is er zelfs een aanzienlijke toename van de kennis over deze kwestie. In de volgende conflictfase wordt er op luidruchtiger, meer demonstratieve wijze uiting gegeven aan de ongenoegens. Er worden protestdemonstraties gehouden en monteurs, die bezig zijn met de aanleg van de hoogspanningsmasten, worden lastig gevallen. Nu er sprake is van een open conflict besteedt ook de televisie er aandacht aan. Dit heeft echter niet tot gevolg dat iedereen goed geïnformeerd raakt. Over wezenlijke aspecten aan deze zaak, zoals de energiebehoefte in het algemeen en de bouw van deze hoogspanningslijn in het bijzonder, stijgt het kennisniveau niet. De publieke aandacht richt zich als gevolg van de behandeling van deze kwestie door de media voornamelijk op de conflictgedragingen zelf.

Van Woerkum (Landbouwhogeschool Wageningen) merkt op, dat de lezing van Tichenor nogal sociologisch van karakter is. Hij vraagt zich af, waarom die sociologische verklaringen niet gecombineerd kunnen worden met verklarin-

gen van meer psychologische aard. Tichenor antwoordt, dat eind vijftiger begin zestiger jaren die gecombineerde benadering wel degelijk werd toegepast. Echter, het sociaalpsychologische model, dat daarbij werd gebruikt, bleek niet voldoende. Niet dat hij nu aan het sociaalpsychologisch element afbreuk wil doen, maar, zo gaat hij verder, er wordt nu meer gekeken naar leerprocessen binnen een sociaal raamwerk. Het is dus niet alleen zo, dat mensen die over een grotere kennis beschikken ook sneller iets in zich opnemen. Belangrijker is, dat deze mensen eenvoudig sociaal zijn te lokaliseren. In Amerika is het bijvoorbeeld zo, dat het al of niet bezitten van een eigen huis, een van de belangrijkste variabelen is om te voorspellen of iemand een bepaalde krant leest. Tichenor komt dan op het volgende. Onderzoek in Noorwegen heeft uitgeezen, dat televisieprogramma's die speciaal voor gezinnen met een laag inkomen zijn bestemd, vooral bekeken worden door upper- en middle-class gezinnen. Een verklaring ligt niet alleen in het feit dat deze groepen een hoger kennisniveau hebben. Ook de gebezigde taal in de programma's en het gebruik van andere symbolen blijkt juist deze groepen meer aan te spreken. Volgens Tichenor geldt ongeveer het zelfde verhaal voor het kindertelevisieprogramma Sesam Straat in de Verenigde Staten. Kinderen uit middle-class milieu's behoren tot de meest fervente kijkers, terwijl dat voor de programmamakers niet de primaire effectgroep is.

Van der Haak (NOS) denkt, dat sociaal wetenschappelijke onderzoekers onderhevig zijn aan een 'middle-class bias'. Volgens hem is het heel wel mogelijk, dat mensen die niet tot de middle-class behoren andere, niet middle-class onderwerpen, veel belangrijker vinden. Met name aan het politiek op de hoogte zijn zou door hen wellicht veel minder gehecht worden. Naar de mening van Tichenor is de informatie waarover mensen uit de middle-class beschikken van cruciale

betekenis in een samenleving. Voor het uitoefenen van invloed moet men over die informatie beschikken. Heeft men bijvoorbeeld bezwaar tegen de aanleg van een nieuwe autoweg dan zal men zijn bezwaren op de juiste manier, dat wil zeggen volgens middle-class normen en waarden naar voren dienen te brengen. Doet men dat niet dan zal het protest weinig of geen effect sorteren. Volgens Tichenor zijn protestbewegingen die hij onderzocht heeft succesvol geweest in zoverre zij er in slaagden middle-class methoden te gebruiken. Men denke hierbij aan het door een belangengroepering inschakelen van een professionele public relations manager of het in de arm nemen van een advocaat. Om überhaupt enige invloed te kunnen uitoefenen moet de lower-class het middle-class spel spelen.

De heer Hendriksen (NOS) stelt de laatste vraag. Hij oppert, dat het concept van de kenniskloof een nogal waardengeoriënteerd standpunt inhoudt. Een

kloof mag vooral niet blijven bestaan, doch moet gedicht of overbrugd worden. Hij vraagt dan of kleine kloven te prefereren zijn boven grote kloven, wanneer men bedenkt, dat bij die kleine kloven overeenkomstige lage informatieniveau's behoren voor de mensen uit de lagere sociaal-economische strata. Of kiest men toch liever voor grote kloven met daaraan gekoppeld een hoger niveau van informatie voor de mensen uit de lower-class? Met andere woorden wat zijn de sociale implicaties van de kennisklooftheorie? Tichenor antwoordt, dat het over informatie beschikken en relatief welvarend zijn hoog met elkaar correleren. De vraag welke kloof het meest te prefereren valt, kan door sociale wetenschappers niet worden beantwoord. Dat is niet hun taak, maar die van de verantwoordelijke beleidsmakers en politici. Onderzoekers hebben alleen maar de opdracht aan het daglicht te brengen wat zich in de samenleving voordoet.

1. Research Question

In 1975 the VPRO produced an internal programming policy paper titled: "The Dummies dummer and the Smarties smarter"?¹⁾ That was the way Jan Haasbroek woke up to Tichenor's knowledge gap alarm. This alarm was phrased as a very general hypothesis: "As the infusion of mass media information into a social system increases, segments of the population with higher socio-economic status tend to acquire this information at a faster rate than lower status segments, so that the gap in knowledge between these segments tends to increase rather than decrease".²⁾ The gap was thought to be explained by factors such as different communication skills and informational motivation between more and less educated subgroups of the community.

It was insufficiently noted, that this general thesis, originally, was supported by a test under very specific conditions only, namely print media in relatively small midwestern American communities. Despite the fact, that Tichenor specifically pointed this out in his report, writing: "this analysis has concentrated to a great extent on print media aspects of mass publicity and may not apply to learning from television – at least, perhaps, not to the same extent . . . There is a possibility that television may be a "knowledge leveller" in some areas. Whether TV does in fact have such a levelling function seems to be an urgent matter for research".³⁾ The knowledge gap hypothesis, thus, became one more example in the history of mass communication research where a thesis is exported out of its original territory to other areas, i.e. to other countries and to other mass media, and is considered more as an established law than a proposal still to be tested. The reasons for this may have

something to do with the face validity of some of the notions behind the hypothesis and with the fact that the thesis fitted the heritage of mass communication research from the sixties: that mass media were seen to predominantly reinforce existing social inequities and social power relations instead of being effective means for social change.

Keeping the hypothesis in its own tested territory, Tichenor elaborated on it by investigating structural community factors which might facilitate or hinder the development of a knowledge gap in public affairs information. Specifically, he suggested that the knowledge gap may be closing in case the community suffers from considerable social tensions and the incoming news is related to these conflicts. The underlying assumption is that in case of a conflict, all social strata are motivated to be informed, including the lower strata, and that conflict, thus, "overcomes at least some of the selective dissemination and selective self-exposure patterns".⁴⁾

In the second half of the seventies, the conditional and tentative status of the knowledge gap hypothesis surfaced. For example, in his overview of new research perspectives for mass media effects, Chaffee concluded that: "conditions under which (widening or closing of the knowledge gap) can be expected to occur pose an important research problem".⁵⁾ At about the same time, Etema and Kline, reviewing available studies, found very mixed support for the knowledge gap hypothesis; this led them to suggest that a theory of the knowledge gap should at least look at personal differences between members of different subgroups (for example communication skills), at differences in motivation to be informed based on perceived utility of the information, and at

* Voordracht gehouden tijdens Sommatie 82, 24-26 maart 1982 te Veldhoven. Aansluitend de door Paul Rutten verslagen discussie met De Bock naar aanleiding van diens lezing.

ceiling effects due to message and personal learning variables.⁶) In the Netherlands, Henk Verhagen wrote a critical evaluation of the knowledge gap studies and concluded that there was only a very small basis for the thesis indeed because too many theoretical and methodological issues had not yet been properly dealt with.⁷)

This paper addresses the very heart of the knowledge gap hypothesis which Tichenor waited to expose until the very last sentence of his 1970 article, namely the idea that "the knowledge gap by definition implies a communication gap", as communication is a necessary condition for issue perception which in its turn is a condition for issue learning.⁸) More specifically, the question to be dealt with here is: *to what extent does The Netherlands suffer from an "exposure gap" between more and less educated subgroups with regard to public affairs information dissemination by radio and, especially, television? Data are presented for a "normal" period without unusual socioeconomic and political events or unusual mass media activity; they are compared with data from a period of maximum national socioeconomic and political conflict and accompanying mass media activity, the 1981 parliamentary election campaign.*

The motivation for this approach is as follows. If there is a knowledge gap between more and less educated persons on public affairs information and if broadcasters want to do something about it, the first condition is that less educated persons are exposed to the information broadcasters offer: then processes may develop which bring this information into these persons' mental schemata so that they are more at par with their more educated fellow citizens in factual and structural knowledge about the socioeconomic and political environment as basis for a more equal participation in power political social confrontations.

2. Research Design

a. Radio and TV programs in analysis

The exposure gap analysis focuses on the following programs:

- Radio: ANP Newscasts on Hilversum 1, 2 and 3.
- TV: NOS TV-Newscasts (Journaal) Public affairs background information programs of the A status broadcasting organizations (Aktualiteitenrubrieken) Political party broadcasts NOS parliamentary program The Hague Today.

b. Periods of analysis

The analysis is conducted for two periods, one normal and the other a conflict situation.

The normal period is November 1981 (and occasionally the complete 4th quarter of 1981); November is several weeks after the temporary fall of the present government, medio October, and several weeks before the institution of martial law in Poland, medio December. In November, there were no major extraordinary news events causing unusual media activity.

The conflict period is May 1981, the weeks immediately before parliamentary election day, May 26. The parliamentary election campaign is the most typical period of organized, institutionalized national political conflict. It brings out the sharpest possible distinctions in the nation and it is a formidable media event. At the same time, all contestants know that after election day, a coalition government must be formed: so the conflict is kept under control and no communications breakdown takes place. The latter is important as Tichenor has suggested that his finding of a closing knowledge gap in case of a conflict situation may not hold when the conflict is so intense that the community falls apart in several sections which do not communicate anymore.⁹)

c. Data base and data analysis

All data on audience behavior are secondary analyses of the regular quantitative and qualitative studies conducted by NOS Audience Research Department. Almost all analyses are limited to the age category eligible to vote (18 years of age and older) because an elec-

tion period was chosen to represent the conflict condition.

Two types of composite quantitative audience data are used: average and cumulative audience size. Average audience size refers to the mean audience rating for a series of programs. Cumulative audience size refers to the size of the audience which watched (or listened to) at least one program of such a series of programs.

Differences between educational categories in audience ratings are presented in absolute as well as in standardized percentages. Standardized percentages are calculated with the rating in the most educated category set at 100 and serve to present the exposure gap between most and least educated categories under normal and conflict conditions in a directly comparable way.

3. Results

a. *The reality of the knowledge gap:*

The Netherlands seems, indeed, to suffer from a political knowledge gap between more and less educated persons. Table 1 shows data from the national voters' study April 1981: less educated persons were less able to identify 10 national politicians from a picture by name, party affiliation and position. An NOS election study (in Table 2) on the great TV-debates of May 1981, found higher percentages of "no opinion" among less educated persons on questions about politicians' personality evaluation and government or opposition policy evaluation.

Education	Scale Score		
	Low	Medium	High
LL	48%	31%	21%
L	45	32	23
H	23	42	35
HH	10	32	59

NB. - National Voters' Research, April/May 1981, 17+

Table 1: The Political Knowledge Gap: Scale Scores.

b. *The potential of radio and television:* Tichenor's suggestion, that television might help fight the knowledge gap is in

The Netherlands made plausible by the data from Table 3, which show that less educated people are relatively heavy users of television.

Counter to popular belief especially among more educated people, education categories do not differ as Table 4 shows, in distribution of their viewing time over program categories: all devote about 20% of their time to political information programs. Less educated people do not choose diversion relatively often and more educated people do not choose information relatively often.

Education	Television	Radio	Newspaper
LL	156	174	34
L	138	228	32
H	120	186	39
HH	96	138	40

NB. - NOS-Survey, Autumn 1981, subjective estimate, 18+

Table 3: Mass Media Use by education: Minutes per Day.

The combination of heavy use of television and similar distribution of viewing time over program categories means, as Table 5 shows, that in *absolute* number of viewing hours less educated persons spend more time watching political information programs than do more educated persons. In fact the least educated watch almost twice as much as the most educated.

So, there is every reason to see whether radio and television create an exposure gap in favor of the less educated. This is a necessary (but not sufficient) condition for radio and television to counter the political knowledge gap resulting from other socialization and media use factors.¹⁰⁾

c. *Radio:*

The newscasts by ANP, The Netherlands Press Agency, are the most important source of political information on radio as they are broadcast most frequently and most regularly on the three national radio stations with the largest audiences: Hilversum 1, 2 and 3.

Table 6 shows a larger audience in less

	LL	L	Education H	HH
a. Personality impression				
– Van Agt	18%	11%	10%	6%
– Den Uyl	17	11	11	8
b. Policy evaluation				
– Government	22%	22%	13%	13%
– Opposition	27	27	20	18

NB. – NOS Election Study, April 1981, 18+

Table 2: Political Knowledge Gap: % no opinion during the election campaign 1981.

Program category	LL	L	Education H	HH
News (Journaal)	13%	11%	9%	8%
Public affairs	3	4	4	5
Heavy information	5	5	5	6
TOTAL POL INFO.	21	20	18	19

NB. – NOS-CKO, 4th Quarter 1980, 18+

Table 4: Distribution of Viewing Time over Program Categories: share per quarter.

Program category	LL	L	Education H	HH
News (Journaal)	29%	19%	13%	12%
Public affairs	6	5	4	5
Heavy information	11	8	7	7
TOTAL POL. INFO.	46	32	24	24

NB. – NOS-CKO, 4th Quarter 1980, 18+

Table 5: Distribution of Viewing Time over Program Categories: hours per quarter.

educated categories, both in the normal and the conflict situation with an unaltered exposure gap in favor of the less educated. The same pattern holds for Hilversum 2 with no change in exposure gap in the conflict situation.

Hilversum 3 shows a somewhat different picture for the exposure gap does not hold too much for the least educated; the explanation is that this pop music station is not popular among older persons who happen to be the least educated.

Average audience size per program does not tell the complete story: important events are not reported only once, but are reported repeatedly in successive newscasts; so cumulative reach per day is perhaps a better indicator for the extent to which radio infuses information into different social strata.

Table 7 for Hilversum 1 shows a larger cumulative reach for the less educated and a slight increase of the gap in the

conflict situation. Hilversum 2 shows mainly the same pattern and this is very much the case for Hilversum 3 in the least educated category.

Thus: radio delivers the audience which needs to be airlifted across the political knowledge gap. Radio newscasts expose less educated persons more to political news than more educated. This exposure gap in favor of the less educated shows a tendency to widen in case of a conflict situation judging from the cumulative reach data.

d. Television:

Similar analyses are made for the television programs, mentioned above, which can be considered to be the prime carriers of political information.

Table 8 shows that the main newscasts of 8.00 and 9.30 p.m. attract a larger audience among the less educated than among the more educated. This exposure gap in the normal situation is about the same in the conflict situation. Educa-

Station	Education	Condition			
		Normal			Conflict
Hilv. 1	LL	9	180	10	167
	L	7	140	9	150
	H	7	140	7	117
	HH	5	100	6	100
Hilv. 2	LL	5	167	9	180
	L	3	100	5	100
	H	3	100	3	60
	HH	3	100	5	100
Hilv. 3	LL	13	144	17	170
	L	22	244	22	220
	H	15	167	15	150
	HH	9	100	10	100

NB. - % in absolute and standardized form
- November/May 1981, mo-sa 6.00-18.00
- 18+, NOS-PLO

Table 6: ANP Radio News on Hilversum 1, 2 and 3: Average Rating.

Station	Education	Condition			
		Normal			Conflict
Hilv. 1	LL	37	123	47	138
	L	32	107	38	112
	H	32	107	34	100
	HH	30	100	34	100
Hilv. 2	LL	23	135	25	147
	L	14	82	16	94
	H	14	82	11	65
	HH	17	100	17	100
Hilv. 3	LL	40	108	51	128
	L	58	157	57	143
	H	49	132	50	125
	HH	37	100	40	100

NB. - % in absolute and standardized form
- November/May 1981, mo-sa 6.00-18.00
- 18+, NOS-PLO

Table 7: ANP Radio News on Hilversum 1, 2 and 3: Cumulative Rating per Day.

Broadcast/ Education	Condition				
	Normal			Conflict	
a. Main 20.00	L	32	139	24	141
	H	23	100	17	100
b. Main 21.30	L	9	150	10	167
	H	6	100	6	100
c. Late Ch. 1	L	3	100	3	150
	H	3	100	2	100
d. Late Ch. 2	L	5	125	5	167
	H	4	100	3	100

NB. - % in absolute and standardized form
- November/May 1981, mo-sa 18+, NOS-CKO

Table 8: TV News (Journaal): Average Rating.

tional categories differ very little in viewing the late newscasts, but in the conflict situation the trend of the data is still in favor of the less educated. The Hague Today (Table 9) attracts similar audiences in the normal condition

among less and more educated people. The political parties however attract considerable more viewers among the less than among the more educated people, as do the public affairs background information programs in the

normal situation. The one remarkable finding in the conflict situation is the closing of the exposure gap for political party broadcasts, mainly due to a loss of interest on the part of the less educated. As was true for radio, major news events are topics of a program at more than one occasion. For example, they will be covered by both main newscasts of an evening and by the late newscasts in their overview of today's news. So cumulative reach of a program over time is at least as important as average audience rating per individual broadcast. In the normal situation, the news daily reaches more than half of the least educated people as opposed to less than one-third of the most educated. This

exposure gap is about the same in the conflict situation (Table 10). Normally, political party broadcast's reach much further into the less educated segments of society; this exposure gap almost disappears in the conflict situation because of increased interest among more, and decreased interest among the less educated (Table 11). Cumulative reach of The Hague Today was higher among less than among more educated people especially in the conflict situation (Table 12). Such an exposure gap is also found for the cumulative weekly reach of the public affairs background information programs (Table 13).

Program/ Education		Condition			
		Normal			Conflict
a. The Hague Today	L	5	100	3	150
	H	5	100	2	100
b. Political Parties	L	9	225	4	133
	H	4	100	3	100
c. Public Aff. Background	L	23	144	21	140
	H	16	100	15	100

NB. - % in absolute and standardized form, NOS-CKO
 - a. Nov. (n=14), May (n=5) 1981; 18+
 - b. 4th Quarter (n=14), May (n=20); 18+
 - c. Nov. (n=19), May (n=16) 1981; 18+

Table 9: Political Information Programs on TV: Average Rating.

Education	Condition			
	Normal			Conflict
LL	54	180	45	188
L	36	120	28	117
H	36	120	25	104
HH	30	100	24	100

NB. - % in absolute and standardized form
 - main and late newscasts, mo-sa
 - November, May 1981; 18+, NOS-CKO

Table 10: TV News (Journaal): Cumulative Rating per Day.

Education	Condition			
	Normal			Conflict
LL	54	257	44	129
L	30	145	37	109
H	25	119	30	88
HH	21	100	34	100

NB. - % in absolute and standardized form
 - 4th Quarter/two-week May-specials
 - 1981, 18+, NOS-CKO

Table 11: Political Party Programs: Cumulative Rating.

Education	Condition			
	Normal			Conflict
LL	39	139	15	214
L	25	89	7	100
H	27	96	6	86
HH	28	100	7	100

NB. - % in absolute and standardized form
 - Nov. (n=12), May (n=5) 1981, 18+, NOS-CKO

Table 12: The Hague Today: Cumulative Rating.

Education	Condition			
	Normal			Conflict
LL	64	160	55	153
L	50	125	43	119
H	46	115	37	103
HH	40	100	36	100

NB. - % in absolute and standardized form
 - Nov. (n=19), May (n=16) 1981, 18+, NOS-CKO

Table 13: Public Affairs Background Programs (Aktualiteitenrubrieken A-organizations): Cumulative Rating per Week.

Thus television, just like radio, delivers the audience which is most in need of being airlifted across the political knowledge gap, both in the normal and in the conflict situation. No clear patterns of change in the exposure gap exist in the conflict situation, except that the gap almost disappears for political party broadcasts as the least educated seem to shield away from this bombardment of extra election programs during the two weeks before election day.

The conflict situation, the election campaign, is characterized not only by special political party broadcasts, but also by debates on TV in which several combinations of leading politicians debate the main issues of the campaign. A table (not printed here) shows these May 1981 debates had an almost equal cumulative reach among different educational categories.¹¹⁾ So, although there is no clear exposure gap in favor of the less educated, they certainly are not less exposed to the issue discussion on TV than the more educated persons. In that sense, TV again serves a positive function in that it levels out exposure to issue positions.

4. Perspective of TV's future role

The perspective on TV's future consists of several panorama's:

- the way 8-11 year old children use the NOS TV-newscast specifically de-

signed for them (Jeugdjournaal) as a forebode to possible future exposure gaps;

- people's use of the news section of NOS' electronic newsmedium Teletekst - changes in viewing behavior resulting from the ever increasing availability of foreign TV channels in Holland, presently by cable and soon also by satellite.

a. Children's TV-news

To prepare young children for the avalanche of information they will encounter later, NOS has a daily newscast of about 10 minutes, Jeugdjournaal, with as prime target group children age 8-12 years. Table 14 shows viewing behavior of children from different social backgrounds, as indicated by the highest level of parental education in the family. There is a slightly higher average audience among the children of less educated parents than among children of more educated parents. This difference turns into a larger exposure gap in favor of disadvantaged children in cumulative reach of the five programs over a week. Thus, TV again creates an exposure gap in favor of those children whose personal social environment predisposes them to be on the low side of the exposure gap, later on.

b. Teletekst

The Teletekst service currently consists of 200 pages available as long as one of

Type of rating

- a. Average
- b. Cumulative

NB. — % absolute, 8-11 years old, NOS-CKO
 — cumulative: mo-fri, November 1981

Highest Parental Education

Low	High
28	26
49	37

Table 14: Children's News (Jeugdjournaal): Average and Cumulative Ratings per Week.

the two national TV channels is on the air. Its first section is the news and it consists of a number of standard pages for certain types of information.

Data on the use of this Teletekst section from 1980 and 1981 show almost universal exposure to Teletekst news among less and more educated Teletekst viewers. The less educated have a tendency to more often "leave" through the section, just to see what there is to read. There is a slight difference in using Teletekst as an update-medium to check on latest developments of an event about which TT viewers were informed earlier through another medium. However, less educated turn less often to other media to follow-up more extensively on events which they became aware of in Teletekst. Less and more educated TT viewers did not differ in frequency of reading individual pages, except those pages covering the main articles in daily newspapers and serious opinion weeklies: less educated persons read those pages more often than more educated, perhaps as a substitute for the real thing which for factors of readability and comprehensibility is less accessible to them.

Thus, Teletekst exposes more and less educated persons to about the same extent to the political news and thus helps to counter the knowledge gap, especially as the less educated do not follow up so much on Teletekst in other media (they depend more on TT alone) and rather use TT to see what news print media are reporting.

c. Foreign TV competition

The third perspective on TV's future role deals with increasing foreign TV access. At present 80% of the Dutch can watch at least one foreign station. All Dutch together spend about 13% of their eve-

ning viewing time with foreign TV; those who can watch both Belgian and German TV almost 25% of their time. These foreign stations reach about 79% of these viewers at least once a week, only slightly less than the cumulative weekly reach of the two national channels of 95%.

Viewing foreign TV is motivated primarily by the search for attractive programming when Dutch TV does not offer that; and attractive means in practice: diversion, i.e. movies, musical and entertainment programs, crime series, sports and children's programs.

This vulnerability to foreign diversion programs is almost universal among different educational categories as was shown a recent study on the effect of introducing a cable system in Sluis, making available 13 foreign TV-channels (Table 15).

Introducing mainly German, British and French television more than doubled the foreign share.¹²⁾ And here again, programs chosen were diversion only, at moments that Dutch TV did not offer attractive programs of that nature.

These data highlight the function of TV: diversion.

Everybody uses TV for information, but its main function is diversion. Diversion takes up about 45% of Dutch broadcast time, but much more (69%) of Dutch viewing time. And the top 10 of the 1981 4th quarter underlines this diversion function.

By the way, nr. 8, the news, was on a day that it was sandwiched between nr. 2 and 3 on the list (Table 16).

Thus, increased foreign access carries the potential of a threat to TV's bearing power to airlift less educated people across the knowledge gap, as it increasingly provides them with an escape to preferred diversion programs.

Education/ Year	N 1+2	Channel		Total
		BRT (+)	Other (=)	
LL 1979	89	11	0	11
1980	82	9	9	18
L 1979	87	13	0	13
1980	68	11	22	33
H 1979	88	11	1	12
1980	67	8	25	33
HH 1979	83	16	1	17
1980	65	10	26	36

NB. — % absolute, 12+, weekly average

— 18.45-24.00, 1980 13 foreign channels, 1979 2 foreign channels (BRT)

Table 15: Share of Foreign TV Channels in Sluis, Zeeland, before and after introduction of cable TV.

1. André van Duin Show	63%
2. Mies	63
3. Babelonië	54
4. Wie van de drie	52
5. Dallas	52
6. Football: France-Netherlands	51
7. Ted Show	50
8. TV-News (Journaal)	50
9. Showbizquiz	49
10. Weekendquiz	49

NB. — 12+, 4th Quarter 1981, NOS-CKO

Table 16: Top-10 Television Programs: Audience Rating.

5. Conclusion

In The Netherlands, radio and television deliver the less educated audience which is most in need of being airlifted across the political knowledge gap. The less educated tend to enjoy a favorable exposure gap. This conclusion does, of course, not fully answer the question raised in the theme of the conference; but it offers hope, because audience penetration is a necessary condition for a medium to help close political knowledge gaps.

Compared to newspapers, television seems to be at a disadvantage in political information transmission. Reviewing over 100 studies for the American Newspaper Publisher's Association, Weaver and Buddenbraum concluded: "exposure to newspapers seems to lead to more concern over political issues and to more political knowledge than does exposure to television".¹³⁾ So, in addition to attracting large audiences, broadcasters must set out to be as effective as they can. However, they do not control most factors determining information acquisition. Genova and Greenberg have argued, that inter-

est to be informed is crucial, interest based on perceived utility in the receiver's social environment.¹⁴⁾ Similarly, Rogers, at Sommatie 1981, stressed that the human component of mass communication research should consist of the relationships between individuals rather than individuals themselves.¹⁵⁾ (And this resembles Brouwer's Mycelium — or mushroom model of mass communication).

So, broadcasters should stress the relevance of their information for the audience's personal condition and social interaction.

Broadcasters may feel encouraged by evidence showing that television may have an airlift capability. For example, Ettema and Kline refer to a Scandinavian study that found a narrowing gap in national affairs public information after the introduction of television into three northern Norwegian provinces.¹⁶⁾ Another example is the recent IIC-report on the role of television during the 1979 elections for the European Parliament.¹⁷⁾ In his concluding perspective on this extensive cross-national project, Blumler deduced:

"(Television) is a solvent to sociological barriers to election awareness . . . TV demonstrated its power to throw some bridges across (social) divisions and to reach quite far into the ranks of even those who lacked any interest in the campaign. If it could not do much to close prior knowledge gaps, at least it was not heavily engaged in reinforcing and widening them . . . Television penetrated the least involved sectors of European publics more effectively than any other channel".

Researchers have the task to more stringently test the role of radio and television as to political knowledge gaps. Generalizations are unwarranted until studies have been conducted which meet the requirements McLeod and Reeves have set for arriving at generalizations on mass media effects: studies which include: media content, media exposure, media effects, and conditions which facilitate or hinder media effects.¹⁸⁾

Researchers may ultimately come out with a positive verdict on radio and especially television, if broadcasters would be so kind to:

- a. keep the less educated persons as audience for public affairs programs by countering competition from foreign television diversion and
- b. to present their information in such a way that it is useful in the audience's day-to-day social interaction processes.

NOTES

1. Jan Haasbroek, "De Dommen dommer en de Slimmen slimmer?", Hilversum: VPRO, 1975.
2. P.J. Tichenor, G.A. Donohue and C.N. Olien, "Mass Media Flow and Differential Growth in Knowledge", in *Public Opinion Quarterly* Vol 34 (1970), p. 159-170.
3. P.J. Tichenor et. al., op. cit. 1970.
4. G.A. Donohue, P.J. Tichenor and C.N. Olien "Mass Media and the Knowledge Gap", in: *Communication Research*, Vol 2 (1975), p. 3-23. See also: P.J. Tichenor, G.A. Donohue and C.N. Olien, Mass Communication research: Evolution of a Structural Model, in *Journalism Quarterly*, Vol. 50 (1973), p. 419-425.
5. S. Chaffee, "Mass Media Effects", "New Research Perspectives" reprinted in G.C. Wilhoit and J.H. de Bock (eds.), *Mass Communication Review Yearbook Vol 1*, Beverly Hills (Calif.): Sage Publications, 1980, p. 77-108.
6. J.S. Ettema and F.G. Kline, "Deficits, Differences and Ceilings: Contingent Conditions for Understanding the Knowledge Gap, in: *Communication Research*, Vol 4 (1977), p. 179-202.
7. H. Verhagen, *De "Knowledge Gap" Hypothese: Evaluatie*, Nijmegen: K.U. Nijmegen, 1976 (scriptie).
8. P.J. Tichenor et. al., op. cit. 1970.
9. G.A. Donohue et. al., op. cit. 1975.
10. P.M. Hendriksen "Omroepen in de Woestijn", in *Massacommunicatie*, Vol VII (1979), p. 55-66.
11. Cumulative reach (18+) was 50% (LL), 41% (L), 47% (H) and 41% (HH) for three debates.
12. *Eén jaar Sluis*, Hilversum: NOS afd. Kijk- en Luisteronderzoek, 1982.
13. D. Weaver and J. Buddenbaum, "Newspapers and Television: A Review of Research on Uses and Effects", reprinted in G.C. Wilhoit and J.H. de Bock (eds.), *Mass Communication Review Yearbook Vol 1*, Beverly Hills (Calif.): Sage Publications, 1980, p. 371-380.
14. B.K.L. Genova and B.G. Greenberg, "Interests in News and the Knowledge Gap", in: *Public Opinion Quarterly* Vol 43 (1979) p. 79-91.
15. E. Rogers, Manifestation and Mass Communication: Lessons from Research on the Diffusion of Innovations" in: *Massacommunicatie* Vol IX (1981), p. 149-158.
16. J.S. Ettema and F.G. Kline, op. cit. 1977.
17. J.G. Blumler et. al., *TV in the European Parliamentary Elections of 1979: Final Report on a Cross National Analysis*, London: I.I.C., 1982.
18. J.M. McLeod and B. Reeves, "On the Nature of Mass Media Effects", reprinted in: G.C. Wilhoit and J.H. de Bock (eds.), *Mass Communication Review Yearbook, Vol 2*, Beverly Hills (Calif.): Sage Publications (1981) p. 245-282.

Discussie met H. de Bock

Henk Verhagen (Rijksvoorlichtingsdienst, Den Haag) oppert, dat hoger opgeleiden in plaats van naar de televisie te kijken de krant lezen en op die manier de kloof instandhouden. Ontstaat er wanneer men de krant erbij betreft niet een heel ander beeld? De Bock antwoordt, dat hij heeft willen betogen, dat men voorzichtig moet zijn met het zondermeer als wet overbrengen van een hypothese van het ene (pers) naar het

andere medium (televisie). Hij vergelijkt het verband tussen beide media met communicerende vaten. In het ene vat zitten kranten en hoger opgeleiden, in het andere televisie en lager opgeleiden. Dit wil niet zeggen, dat televisie net zo effectief is voor lager opgeleiden als de krant is voor hoger opgeleiden. Hij heeft willen aangeven, dat televisie de potentie heeft om politieke informatie aan lager opgeleiden te verschaffen. Jan Bierhoff (School voor de Journalistiek, Utrecht) informeert naar de kwalita-

tieve aspecten van het televisie kijken door de lager opgeleiden. Het is dan wel gebleken dat lager opgeleiden naar politieke informatieprogramma's kijken, maar komt die informatie werkelijk over? Moet nu niet het onderzoek naar de perceptie van informatie aan bod komen?

Volgens De Bock kan men uit het onderzoek in elk geval concluderen, dat lager opgeleiden ook naar politieke informatie kijken. Wanneer men de op til zijnde invasie van buitenlandse programma's in aanmerking neemt, kan gezegd worden, dat het nog niet te laat is. Immers men heeft nog niet de kans gehad veelvuldig naar buitenlandse amusementsprogramma's uit te wijken. Politiek van aard zijnde programma's bereiken lager opgeleiden nog steeds. Er is daarmee een basis aanwezig om na te gaan hoe we informatie zo kunnen presenteren, dat zij werkelijk overkomt. Hierbij hebben we te maken met leerprocessen. Programma-ritme en snelheid van consumeren van televisieboodschappen zijn hier bijvoorbeeld van belang. Het lezen van de krant heeft nu eenmaal het voordeel van de eigen tempobepaling waarin men de informatie tot zich kan nemen. Bij televisie bepaalt de zender de snelheid. Het is de vraag of er in televisieprogramma's niet bepaalde rustpunten moeten zitten. Het enigszins in de vergetelheid geraakte onderzoek naar het 'stopping behaviour' bij het lezen van teksten zou hierbij van belang kunnen zijn.

Wim Beckers (NOS, Hilversum) vraagt naar de effecten van een eventuele zenderkleuring bij de Nederlandse tele-

visie op de huidige exposure-situatie met betrekking tot informatieve programma's.

De Bock zegt voorstander te zijn van een zenderkleuring naar programmacategorie. Dit prefereert hij boven een confessionele versus een niet-confessionele zender, zoals die vroeger bij de radio bestond. Wanneer men voorstaat om aan minder opgeleiden politieke informatie te verstrekken middels televisie, omdat zij nu eenmaal minder politieke informatie via de gedrukte media krijgen, moet allereerst geprobeerd worden deze mensen 'in eigen huis' te houden. In dat kader is er een beleid nodig dat inspeelt op de ontspanningsfunctie die de televisie vervult. Van deze functie moet gebruik gemaakt worden teneinde mensen massaal bij de Nederlandse programma's te houden. (Politiek) nieuws dient zo gepresenteerd te worden, dat er een gegaandeerd groot bereik is onder de lager opgeleiden. De bekende 'sandwich formule' lijkt hiervoor geschikt.

Een vraag met een meer ethisch karakter stelt de heer John Knecht uit Vlaardingen: Is het wel wenselijk om mensen met weinig opleiding informatie 'op te dringen'?

De Bock acht dit een waardengebonden kwestie. Hij vindt in ieder geval niet dat zendgemachtigden het *moeten* doen. De Bock gaat uit van de integriteit van de diverse omroepverenigingen, die naar zijn mening het beste met het publiek voor hebben. Een privé oordeel over hoe zij hun politiek getinte informatie aan de man brengen, is in dit kader niet van belang.

Inleiding

Het jaar 1981 is in de pers (NRC, 31 december 1981) het Jaar van de Kabel genoemd. Inderdaad deden zich enkele gebeurtenissen voor die veel journalistieke pennen in beweging brachten. Toch werd er geen wezenlijke vooruitgang geboekt bij de oplossing van de kabelproblematiek. Een beleid met betrekking tot de kabel is er nog steeds niet. Het advies van de WRR is nog niet verschenen, al kan dit elk ogenblik gebeuren. Ook met betrekking tot de satellieten kan retrospectief worden vastgesteld dat er meer sprake was van zeepbellen dan van kunstmanen en uitzendingen die de lucht ingingen. Namen als Brian Haynes, D. Minning en andere "snelle jongens" en de Russische Gorizont zorgden meer voor pagina's vulende beschouwingen dan dat de kijker er veel wijzer van werd. Intussen dreigen kabel en satelliet onbetaalbaar te worden, zowel voor de producent als voor de consument.¹⁾ DBS (Direct Broadcast Satellite Systems) is niet te verwachten voor 1985, Duitsland heeft zich teruggetrokken uit de Frans-Duitse samenwerking met betrekking tot een eigen satelliet. De Scandinavische Nord-Sat plannen worden ingedikt tot Tele-X en Luxemburg aarzelt nog in verband met de kosten gerelateerd aan het te verwachten rendement en het keurslijf van internationale regelingen en afspraken.²⁾ Het Haagse kabelnet verliest abonnees want de abonnementskosten stijgen; vergeleken met de hoogte van de omroepbijdrage wordt het langzamerhand de vraag of datgene wat de kabel méér te bieden heeft dan de omroepprogramma's die ook via de ether kunnen worden ontvangen, in verhouding staat tot het bedrag dat men aan de kabel kwijt is. De overheid aarzelt de omroepbijdrage te verhogen, om begrijpelijke politieke redenen; intussen gaan de kabelexploitanten hun

gang met de verhoging van de abonnementskosten. Amsterdamse abonnees op het kabelnet zijn ontevreden vanwege de aanhoudende storing door etherpiraten, die de normale ontvangst van uitzendingen onmogelijk maken.³⁾ Alles bij elkaar is het waarschijnlijk verstandig, geen al te hoge verwachtingen te koesteren, noch van de kabel, noch van de satelliet, noch van de verbintenis, die er volgens velen tussen beide in de nabije toekomst tot stand zal komen. Voorlopig blijft het behelpen: met vaak slecht onderhouden, slecht functionerende en dure kabelnetten, met te dure schotelantennes, die de ontvangst van satelliet-uitzendingen (zo die er al zijn) voor de particuliere ontvanger voorlopig nog onbetaalbaar maken, en met een wirwar van wettelijke en internationaalrechtelijke regelingen en afspraken waaruit zo langzamerhand ook niemand meer wijs kan worden.

In dit artikel zal een poging worden ondernomen om toch enige lijn in het kabel- en satellietgebeuren te ontdekken en situaties te verhelderen vanuit een juridische invalshoek.

Zolang er met betrekking tot kabel en satelliet nog geen beleid is gevormd, heeft het zin, de juridische ruimte voor het nemen van beleidsbeslissingen af te tasten. Het aanknopingspunt daarvoor biedt inderdaad het jaar 1981, omdat in dat jaar op juridisch terrein de gebeurtenissen het meest interessant zijn geweest.

Hierbij zal ook worden gepoogd, aan enkele fundamenteel-juridische onderscheidingen vast te houden, omdat het loslaten daarvan voor veel spraakverwarring en misverstand heeft gezorgd. Zulke fundamentele onderscheidingen zijn:

- het verschil tussen privaatrecht en publiekrecht
- het verschil tussen zenden en ontvangen
- het verschil tussen hardware en

software

— het verschil tussen nationaal en internationaal.

1. Ontwikkelingen op het terrein van het privaatrecht

Het jaar 1981 heeft een belangrijke uitspraak te zien gegeven op het terrein van het privaatrecht, n.l. op het gebied van het auteursrecht. Nadat jarenlang in auteursrechtkringen de vraag heftig omstreden was geweest,⁴⁾ of het gelijktijdig doorgeven van door het auteursrecht beschermde, uit de ether opgevangen televisie-uitzendingen, door de exploitant van een kabelnet, moet worden beschouwd als een "nieuwe openbaarmaking" en dus onderhevig aan de toestemming van de auteursrechthebber, (cf. art. 1 en art. 12 Auteurswet), heeft de Hoge Raad op 30 oktober j.l. in een tweetal arresten⁵⁾ uitgesproken dat dit inderdaad het geval is, indien de doorgifte plaatsvindt door een "ander organisme" dan dat wat de oorspronkelijke uitzending verricht. Dit — en geen ander — is het onderscheidende criterium dat art. 11 *bis* van de Berner Conventie, die ook door Nederland is geratificeerd, aanlegt. Hiermee verviel het criterium van het al dan niet bereiken van een "nieuw publiek", welk criterium vaak werd aangezien als doorslaggevend voor de vraag of er van een nieuwe openbaarmaking sprake was. Een dergelijke opvatting vindt geen steun in de geschiedenis van de totstandkoming van art. 11 *bis* van de Berner Conventie, aldus de Hoge Raad. Ook werd de opvatting, dat het uit de ether opvangen en doorgeven van een televisie-uitzending slechts "ontvangst" zou zijn (en daarmee vrij van de toestemming van de auteursrechthebber) geëcarteerd. In tegenstelling tot de kabelexploitanten, de PTT, en de Nederlandse Regering, die zich jarenlang op het standpunt hadden gesteld, dat er slechts sprake was van "ontvangst" omdat er bij de kabelnetten slechts sprake zou zijn van de vervanging van een aantal individuele antennes door één collectieve ontvangst-inrichting, sprak de Hoge Raad

duidelijk uit, dat dit niet het geval is. Het doorgeven van televisie-uitzendingen via een kabelnet door een "ander organisme" als bedoeld in artikel 11 *bis* B.C., moet voor de vraag of daartoe de toestemming van de auteursrechthebber is vereist, in beginsel op één lijn worden gesteld met de oorspronkelijke uitzending.

Of deze situatie wezenlijk anders is wanneer de eigenaar van een gebouw of gebouwencomplex met een antenne uitzendingen opvangt voor de zich aldaar bevindende televisie-toestellen, liet de Hoge Raad in het midden omdat in het geval dat aan het oordeel van de Hoge Raad werd onderworpen — de doorgifte van Amerikaanse speelfilms, onderdeel uitmakend van Nederlandse, Duitse cq. Belgische televisie-uitzendingen, die uit de lucht werden opgevangen, door een kabelnet voor de gehele gemeente Amstelveen — dit niet aan de orde was. Uit de "verklaring voor recht" die aldus in het Amstelveense proefproces aan ons hoogste rechtscollege was ontlokt, kon in elk geval iedere kabelexploitant afleiden dat hij er voortaan beter aan deed zijn inrichting te sluiten voor de doorgifte van televisie-uitzendingen waarop auteursrecht rustte (voornamelijk speelfilms) dan dat hij het risico liep voor de rechter gedaagd en tot schadevergoeding wegens inbreuk op auteursrecht veroordeeld te worden. Dit was dan ook de conclusie die de meeste kabelexploitanten uit het arrest trokken.⁶⁾

In dit verband moet er nog de aandacht op worden gevestigd, dat het arrest over het Amstelveense kabelnet alleen betrekking heeft op het auteursrecht; de "aanverwante rechten" (droits voisins) waren in deze procedure niet in het geding. De positie van uitvoerende kunstenaars, grammofoonplatenproducenten en omroeporganisaties is, voor wat de bescherming van hun "product" betreft, in Nederland nog zeer zwak: er ligt geen wettelijke regeling aan ten grondslag, zodat deze bescherming in voorkomende gevallen voornamelijk moet worden gezocht in contractuele afspraken of acties uit onrechtmatige daad

(art. 1401 BW), voor de civiele rechter gevoerd. Vanuit de Tweede Kamer is meermalen aan de Minister van Justitie gevraagd, of Nederland niet zou moeten toetreden tot de Conventie van Rome, die de drie hier genoemde categorieën bescherming biedt, maar tot dusverre heeft dit nog niet zijn beslag gekregen. Het arrest van de Hoge Raad ligt geheel in de lijn van de zienswijze, die ook in het ons omringende buitenland wordt gehuldigd met betrekking tot de doorgifte via kabelnetten van auteursrechtelijke beschermde uitzendingen, met name in België, Zwitserland en Oostenrijk (vgl. hiervoor de zeer doorwrochte conclusie van de advocaat-generaal bij de Hoge Raad, mr. Frankx). Aldus is een duidelijke scheidslijn getrokken tussen "zenden" of "doorgeven" enerzijds en "ontvangen" anderzijds. Ofschoon de Hoge Raad zich niet heeft begeven op het terrein van de Omroepwet, de Telegraaf- en Telefoonwet of de uitvoeringsmaatregelen cq. -beschikkingen van die wetten, heeft hij toch impliciet een uitspraak gedaan over het karakter van kabelnetten. Deze moeten – voor wat het vereiste van de auteursrechtelijke toestemming betreft – worden beschouwd als (een vorm van) *omroep*. Dit is een interessante gevolgtrekking, die ongetwijfeld niet alleen juist is,⁷⁾ maar die ook in de maatschappelijke context tot verstrekkende conclusies voeren kan. Hier bevinden wij ons – juridisch gezien – op het terrein van het publiekrecht, waarover nu het volgende.

2. Ontwikkelingen op het terrein van het publiekrecht

Op het terrein van het publiekrecht, met name wat betreft de Omroepwet en de Telegraaf- en Telefoonwet, heeft het jaar 1981 geen interessante ontwikkelingen opgeleverd. Maar reeds enkele jaren geleden, om precies te zijn in 1978, werd een wijziging gebracht in de Omroepwet (bij wet van 1 september 1978, Stb. 665), die de lijst van de daar gehanteerde definities betrof. Onder "uitzending" (zie letter m van artikel 2)

zou voortaan worden verstaan: "openbaarmaking door middel van een omroepzender of een draadomroepinrichting". (cursivering van mij). Onder "draadomroepinrichting" zou, volgens dezelfde wetswijziging (zie letter l van artikel 2, nieuwe tekst) worden verstaan "een inrichting bedoeld in artikel 1, eerste lid, onder f) van de Telegraaf- en Telefoonwet 1904 (Staatsblad nr 7), voorzover bestemd tot het overbrengen van programma's". In dit artikel is sprake van "het langs lijnen of geleidingen in enigerlei vorm doorgeven of overbrengen van programma's van woord-, toon- of beeldinhoud". Tenslotte verdient in dit verband nog vermelding artikel 1 van de (herziene) Omroepwet, luidende: "Onder omroep in de zin van deze wet wordt verstaan al hetgeen betrekking heeft op de voorbereiding, samenstelling en uitvoering van voor het publiek (cursivering van mij) bestemde radio- en televisieprogramma's, die bedoeld zijn om te worden uitgezonden".

Aldus werd een nieuw samenstel van definities ontworpen,⁸⁾ die de erkenning inhielden dat draadomroepinrichtingen (lees: kabelnetten en centrale antenneinrichtingen) moesten worden beschouwd als inrichtingen waarmee *omroep* wordt bedreven. Echter: deze wetswijziging kwam door een incident in de ijskast terecht, en zij is er tot dusverre nog niet uitgehaald; meer juridisch uitgedrukt: zij is nog niet in werking getreden.⁹⁾ Het incident betrof de vraag of door de PTT medewerking moest worden gegeven aan de aanvoer van programma's uit Luxemburg afkomstig, die aldus voor de aangeslotenen op een kabelnet in Sluis zichtbaar zouden worden gemaakt. In de terminologie van artikel 48 van de Omroepwet heet deze handeling "doorgeven" en daaromtrent was in dat artikel bepaald dat de Minister van CRM, in overeenstemming met de Minister van Verkeer en Waterstaat, buitenlandse zenders zou kunnen aanwijzen, waarvan de uitzendingen zouden worden doorgegeven. De wetswijziging, die ten aanzien van artikel 48 was voorgenomen, en die

een uitvloeisel was van een motie-de Beer, door een Kamermeerderheid aanvaard, ging uit van de gedachte dat de overheid deze bevoegdheid niet meer zou behoren te hebben, maar dat het aan de exploitant van het kabelnet moest worden overgelaten te beslissen, welke programma's in zijn pakket worden opgenomen. De bepaling ten aanzien van het "doorgeven" zou derhalve uit de wet moeten verdwijnen; er zou nog slechts sprake zijn van "overbrengen", waarmee wordt bedoeld het distribueren van programma's die niet (of niet gelijktijdig) uit de ether zijn opgevangen, bijvoorbeeld lokale programma's ("program origination" wordt dit in het Engelse spraakgebruik genoemd). Deze overbrenging zou voorbehouden zijn aan instellingen die daartoe worden "aangewezen" door de Minister van CRM, na overleg met de Minister van Verkeer en Waterstaat (PTT). Toen echter duidelijk werd dat het doorgeven van commerciële programma's uit Luxemburg (of elders) daardoor geheel vrij zou zijn, werd de inwerkingtreding van de wetwijziging ten aanzien van artikel 48 en de bovengenoemde definities opgeschort totdat de Minister van CRM een nota aan de Kamer zou hebben overgelegd. De notitie verscheen op 26 november 1980 (Tweede Kamer, zitting 1980-1981, stuk nr. 16494, nrs. 1-2). Ook de motie-Scholten, die tot uitdrukking bracht dat de Minister wel degelijk bemoeienis met de aanvoer en doorgifte van programma's moet hebben, werd door een Kamermeerderheid aanvaard. Daarmee was de opschorting van de wetwijziging een feit. De overweging die aan de motie ten grondslag lag, is te vinden in de uitgangspunten van het Nederlandse omroepbeleid. Deze zijn, zoals bekend, van ideeële aard (althans in beginsel) en de redenering die in de notitie wordt gevolgd is nu, dat van de Nederlandse overheid niet kan worden verwacht dat zij tegelijkertijd haar eisen ten aanzien van het Nederlandse omroepbestel, zoals neergelegd in de Omroepwet, overeind houdt en haar medewerking verleent om zonder enig voorbehoud buitenlandse omroepro-

gramma's die zich van die eisen niets aantrekken (bijvoorbeeld wat de niet-commercialiteit betreft) via de Nederlandse kabelnetten zichtbaar te maken. Aantasting van het Nederlandse omroepbestel zou daarvan immers het gevolg kunnen zijn.¹⁰⁾

In de notitie valt het accent op de *aanvoer* van programma's: in de huidige technische omstandigheden is er nog geen sprake van directe ontvangst van buitenlandse televisie-programma's door individuele toestelbezitters (althans niet buiten een beperkt gebied aan de grenzen), zodat aanvoer via de kabel van die programma's noodzakelijk is. Ditzelfde geldt trouwens voorlopig ook nog voor de ontvangst van satelliet-programma's: deze zijn voornamelijk niet rechtstreeks op individuele toestellen te ontvangen. Naar algemeen wordt verwacht, zal men voor de ontvangst van satelliet-programma's zeker nog tot 1985 blijven aangewezen op grondstations (in beheer bij PTT) en verder transport van de signalen naar zendgemachtigden (NOS/omroeporganisaties) en kabelnetten. Tenzij er intussen ingrijpende technologische veranderingen plaatshebben, blijven de verbindingen voor die aanvoer voorlopig nog van cardinale betekenis, en daarmee ook de zeggenschap van de Rijksoverheid, verpersoonlijkt in de minister (of staatssecretaris) die de PTT onder zich heeft, voor wat betreft het machtigingsstelsel voor de exploitatie van de *hardware* (verbindingen),¹¹⁾ en de minister van CRM, die in Nederland de eerste verantwoordelijkheid draagt voor het beleid dat met betrekking tot de omroep, de *software* (inhoud, programma's) wordt gevoerd.¹²⁾ Nu is het een publiek geheim dat de PTT voorstander is van een zo ruim mogelijke aanvoer van omroep-programma's,¹³⁾ al was het alleen maar uit een oogpunt van experimenteren met nieuwe technische mogelijkheden en het bijblijven met internationale ontwikkelingen. De PTT, hoe machtig ook, is echter eveneens gebonden, enerzijds aan de taakverdeling die tussen de ministers van Verkeer en Waterstaat en van CRM bestaat, en waarbij de laatste

bepaalt wat zal kunnen worden doorgegeven (weliswaar "in overeenstemming met" de minister die de PTT onder zich heeft, zoals het oude artikel 48 Omroepwet luidt), anderzijds aan geldende internationale regelingen en afspraken. Hierover gaat het nu volgende deel.

3. Internationaal

Het internationale recht wordt gewoonlijk gevormd uit vier verschillende bronnen:

1. verdragen (treaties) of overeenkomsten (agreements, arrangements)
2. Verklaringen (Declarations)
3. gewoonterecht
4. gezaghebbende doctrine.

Voor de kabel en de satellieten zijn vooral nrs. 1 en 2 van belang. Het verschil tussen een internationaal verdrag of een overeenkomst enerzijds en een Verklaring of Declaration anderzijds is, dat een verdrag/overeenkomst juridisch bindend is voor de aangesloten landen, en dan ook meestal sancties bevat. Verdragen, overeenkomsten en Verklaringen worden in eerste instantie afgesloten door regeringen; parlementaire bekrachtiging (ratificatie) is nodig voor verdragen en overeenkomsten, niet voor Verklaringen. Deze laatste hebben alleen morele en psychologische betekenis. Zij zijn een uitdrukking van (vrijwel) algemeen aanvaarde rechtsbeginselen, die elk lid van de internationale gemeenschap dient na te streven.

A. De internationale verdragen/overeenkomsten en verklaringen die van belang zijn voor de publiekrechtelijke regeling van de communicatie-satellieten en die ook door Nederland zijn onderschreven, zijn:

- Het Handvest (Charter) van de Verenigde Naties (UNO), 1945
- De Constitutie van de UNESCO, 1945
- de Verklaring van de UNESCO getiteld: "Declaration of guiding principles on the use of satellite broadcasting for the free flow of information, the spread of education and greater cultural ex-

change" (1972). (Deze verklaring is door Nederland niet aanvaard)

– de Verklaring van de UNESCO getiteld: "Declaration on fundamental principles concerning the contribution of the mass media to strengthening peace and international understanding, the promotion of human rights and to countering racialism, apartheid and incitement to war" (1978).

Voorts zijn er, binnen het kader van de UNO en de UNESCO, een aantal resoluties (besluiten) aanvaard, die hier niet expliciet worden genoemd, omdat dit het kader van dit artikel te buiten zou gaan. Wel moet echter melding worden gemaakt van een ander document dat nog volop in discussie is binnen het Legal Subcommittee van het Outer Space Committee van de Verenigde Naties, nl. "Draft principles on direct broadcast satellites" (doc. A/AC 105/271), 1980. Hierop zal later worden teruggekomen. In iets verder verwijderd verband, nl. met betrekking tot het *ruimterecht*, kan tenslotte melding worden gemaakt van de "Declaration of Legal Principles governing the activities of States in the exploration and the use of Outer Space", een resolutie door de General Assembly van de UNO aanvaard in 1963. Zoals al uit verschillende titels blijkt, gaat het hier voornamelijk om juridische instrumenten die betrekking hebben op de inhoud van programma's, op de *soft-ware* sector derhalve, onder meer (maar niet uitsluitend) in relatie tot mensenrechten en fundamentele vrijheden (zie hieronder). Op het gebied van de *hard-ware* is een aantal regelingen van kracht, die men in dit verband ook kan betitelen als een "internationale verkeersregeling".

Met betrekking tot de satellieten zijn van belang:

- de Constitutie van de ITU (International Telecommunication Union), 1973, de gespecialiseerde organisatie van de UNO op het gebied van de telecommunicatie (deze constitutie wordt de International Telecommunication Convention genoemd).
- de Radio Regulations, laatstelijk opnieuw geformuleerd door de World Ad-

ministrative Radio Conference (WARC), 1977.

– het Outer Space Treaty (in het Nederlands: Ruimteverdrag), 1967 (UNO).

In het kader van de hier genoemde verdragen en overeenkomsten zijn voorts, evenals dit in de sector van de soft-ware het geval is, een groot aantal resoluties (besluiten) en recommendations (aanbevelingen) aangenomen, die in dit verband minder belangrijk zijn en dan ook niet expliciet worden vermeld.

Juridische instrumenten die van belang zijn voor de satelliet- en kabelproblematiek zijn uiteraard vooral die welke zijn aanvaard in *Europees* verband. Als zodanig moet worden genoemd:

– het EEG-verdrag. Dit is de "Constitutie" van de EEG. 1957.

– het Statuut van de Raad van Europa, 1949.

– de Europese Conventie ter voorkoming van uitzendingen afkomstig van stations buiten nationaal grondgebied (z.g. "anti-piraten" conventie), 1965. (Raad van Europa).

B. *Mensenrechten*

Een speciale categorie van verdragen/overeenkomsten en verklaringen die relevant zijn voor het gebruik van kabel en communicatie-satellieten wordt gevormd door die welke betrekking hebben op de *mensenrechten*. Deze zijn immers van belang voor de communicatievrijheid; zij zullen ook bij het beleid ten aanzien van de nieuwe media moeten worden gerespecteerd. De voornaamste verdragen en verklaringen op dit terrein zijn – behalve de reeds vermelde Constituties van de UNO en haar dochterorganisaties, de EEG en de Raad van Europa – de volgende:

– de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, UNO, 1948.

– het internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, UNO, 1966, met facultatief Protocol.

– het internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten, UNO, 1966.

– de Europese Conventie tot bescherming van de rechten van de mens en de

fundamentele vrijheden, (Raad van Europa), 1950, in de wandeling vaak het "verdrag van Rome" genoemd, met enige protocollen.

– de Verklaring over de massamedia en de mensenrechten, (Raad van Europa), 1970.

– de Verklaring inzake de rechten van de mens, (Raad van Europa), 1978.

– de Slotakte van de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa, 1975, gewoonlijk de "Slotakte van Helsinki" genoemd.

Omdat Nederland al deze Verklaringen heeft onderschreven en de genoemde verdragen/overeenkomsten heeft geratificeerd,¹⁴⁾ vormt bovengenoemd lijstje het juridische kader waaraan vooralsnog uitgangspunten voor beleid en regelingen met betrekking tot kabel en satelliet moeten worden getoetst. De aandacht wordt er echter op gevestigd dat in verband met nieuwe technologische verworvenheden in Europa sinds enige tijd initiatieven worden ontwikkeld om te komen tot grotere samenwerking en nieuwe afspraken. In het vervolg zal daarop nog worden ingegaan. Eerst moet echter worden gesproken over een – met betrekking tot kabel en satelliet – belangrijk onderdeel van het internationale privaatrecht: het auteursrecht.

C. *Internationaal auteursrecht en "aanverwante rechten"* (z.g. "droits voisins").¹¹⁾

De rechten van makers van werken van letterkunde, wetenschap of kunst, dus ook van programma's die via kabel of satelliet worden uitgezonden, worden op internationaal gebied beschermd door verdragen inzake de intellectuele eigendom. De voornaamste hiervan zijn:

– De Berner Conventie voor de bescherming van werken van letterkunde en kunst (1886), sindsdien meermalen gewijzigd, laatstelijk in 1971. Deze Conventie zijn wij hierboven al tegengekomen in verband met het arrest van de Hoge Raad van 30 oktober 1981.

– de Universele Auteursrecht Conventie (1952), eveneens gewijzigd in 1971.

– de Conventie van Rome voor de be-

scherming van uitvoerende kunstenaars, producenten van fonogrammen en omroeporganisaties (1961).

— de Conventie van Brussel met betrekking tot de verspreiding van signalen, die programma's bevatten en via satellieten worden doorgegeven (1974).

— de Europese overeenkomst (arrangement) voor de bescherming van televisie-uitzendingen (1960), met een protocol van 22 januari 1965 en een additioneel protocol van 14 januari 1974.

— de Europese overeenkomst (arrangement) met betrekking tot de uitwisseling van programma's door middel van televisie-films (1958).

De internationale verdragen op het gebied van het auteursrecht en de "aanverwante rechten" (hieronder worden verstaan de rechten van uitvoerende kunstenaars, grammofoonplaten-producenten en omroeporganisaties) worden doorgaans tot stand gebracht onder auspiciën van twee dochter-organisaties van de Verenigde Naties: de World Intellectual Property Organisation (WIPO) in Genève, en de UNESCO in Parijs. Een uitzondering hierop vormen de twee laatstgenoemde Europese overeenkomsten, die het resultaat zijn van de inspanningen van de Raad van Europa. Lang niet alle verdragen hierboven genoemd, zijn door Nederland geratificeerd. In feite is Nederland partij bij slechts de helft van de genoemde internationale instrumenten, nl. bij de Berner Conventie, de Universele Auteursrecht Conventie en bij de Europese overeenkomst (arrangement) betreffende de uitwisseling van programma's door middel van televisie-films (1958). De Conventie van Rome (1961) en de Conventie van Brussel (1974) wachten nog steeds op ratificatie. Of Nederland ooit zal toetreden tot de overeenkomst voor de bescherming van televisie-uitzendingen (1960) is de vraag. Daardoor zijn buitenlandse uitzendingen op het ogenblik in Nederland niet beschermd tegen overname door kabelnetten, anders dan via de weg van het auteursrecht (vgl. arrest Hoge Raad 30 oktober 1981).

In verband met de verspreiding van programma's die van satellieten worden ontvangen of zullen worden ontvangen, is echter de Conventie van Brussel van 1974 van belang. Deze Conventie heeft tot dusverre nauwelijks de aandacht getrokken in de publiciteit, en toch is zij juist tot stand gebracht — door de WIPO — om bescherming te verlenen aan satelliet-programma's die uit de ruimte zouden worden opgepikt en verder, bijvoorbeeld door middel van een kabelnet, worden doorgegeven zonder dat daartoe door de uitzendende instantie toestemming is verleend. In Europa hebben slechts drie landen, Duitsland, Italië en Joegoslavië, de Conventie geratificeerd. Satelliet-uitzendingen zijn daardoor vooralsnog in grote delen van Europa, inclusief Nederland, onbeschermd, maar alweer: onverminderd het auteursrecht, dat op die programma's, of delen daarvan, berust. In de praktijk leverde dit echter tot nu toe weinig bezwaren op, omdat de verdere verspreiding van die satelliet-programma's tot dusverre afhankelijk is van de medewerking van de PTT, die het grondstation beheert waar de satelliet-signalen worden ontvangen en die de signalen verder transporteert naar de omroep (NOS), die het programma alleen uitzendt als zij het daarvoor vastgestelde bedrag heeft betaald. Doorgaans zijn de signalen ook "gescrambled" (gecodeerd); men moet in het bezit van een decoder zijn om ze zichtbaar te maken. Derden, bijvoorbeeld exploitanten van kabelnetten, konden zich daardoor (nog) niet meester maken van programma's die niet voor hen zijn bestemd. Hieruit blijkt opnieuw het belang van de technische verbindingen en van de afspraken die in internationaal verband gemaakt zijn, vooral binnen het kader van de ITU. Dat dit alles intussen lang niet waterdicht blijkt te zijn, bewezen de overname op het kabelnet (o.a. in Hellendoorn) van de Russische Horizont-uitzendingen en de recente ontvangst en uitzending (door de VARA, op 1 maart 1982) van een programma van Satellite TV, ontleend aan de experimentele OTS-satelliet, waarmee een

verbinding tussen Londen en Malta tot stand werd gebracht. Hier is het echter van belang vast te stellen dat in de context van de Conventie van Brussel (1974) door een groot aantal landen, waaronder Nederland, die aan de diplomatieke conferentie deelnamen en/of de Conventie ondertekenden, het principe is aanvaard dat satellietprogramma's alleen verder mogen worden verspreid wanneer daarvoor toestemming is verkregen van degene die de signalen *uitzendt*. Met nadruk dient er hier op te worden gewezen dat dit principe geldig is op het terrein van de "aanverwante rechten" (aanverwant aan het auteursrecht), dus van het privaatrecht; publiekrechtelijke regelingen of afspraken en politieke overwegingen hebben hiermee niets van doen.

Internationaal publiekrecht in wording: de VN en de Raad van Europa

Wel van politieke aard is de consensus die men sinds enige jaren tracht te bereiken binnen het Legal Subcommittee van het Outer Space Committee van de Verenigde Naties, met het doel daardoor tot een internationaalrechtelijke regeling (verdrag) of afspraak te komen, maar die nog steeds niet is bereikt. Sommige landen die deel uitmaken van de Volkerenorganisatie, en met name de Sovjet-Unie, trachten het uitzenden van satellietprogramma's te binden aan de goedkeuring ("prior consent") niet van de uitzendende, maar van de *ontvangende* instantie, een staat in casu, zoals op technisch gebied al in 1977 (WARC) werd overeengekomen.¹⁵ Het behoeft hier geen betoog dat deze opvatting, die geheel is gebaseerd op de soevereiniteit van staten en niet-inmenging in hun binnenlandse aangelegenheden, botst met het principe van de "free flow of information and ideas", dat binnen het kader van het Handvest van de Verenigde Naties en de Constitutie van de UNESCO is erkend, en dat ook in latere Verklaringen en verdragen op het gebied van de mensenrechten is herhaald. Compromis-voorstellen van Ca-

nada en Zweden, die hierop neerkomen dat de toestemming van de ontvangende staat vereist zou zijn wanneer uitzendingen op die bepaalde staat worden gericht, stuiten op vastberaden tegenstand van een aantal Westerse landen, waaronder de Verenigde Staten, West-Duitsland, Engeland, België en Nederland. Ook "beraadslagingen en overeenkomsten vóóraf", als compromis-oplossing door Canada en Zweden voorgedragen, werden door deze delegaties nog te grote beperkingen van de informatievrijheid geacht. Deze landen waren slechts te bewegen tot het aanvaarden van een verplichting tot "kennisgeving en voorafgaande raadpleging" ("notification and prior consultation"). Andere Westerse landen, zoals Frankrijk, Oostenrijk en Australië, zijn van mening dat de Canadees/Zweedse voorstellen aanvaardbaar zijn, omdat deze problematiek het best kan worden opgelost op basis van bilaterale of regionale internationale samenwerking. De discussie over deze uitgangspunten gaat nog steeds voort.¹⁶ Dat intussen de "free flow of information" geen absoluut gegeven is, bewijzen niet alleen de verdragsteksten van de beide verdragen die door de VN in 1966 over de mensenrechten zijn aanvaard en die allerlei beperkingen en uitzonderingen toelaten — mits in de nationale wetgeving van het betrokken land neergelegd — maar bewijst ook de Europese Conventie over de mensenrechten (1950), die eveneens uitzonderingen en beperkingen toelaat. Een absoluut recht op vrijheid van ontvangst van alles wat zich in de ether bevindt, zal men met een beroep op de Europese Conventie ("verdrag van Rome") tevergeefs verdedigen. Gezaghebbende auteurs op het gebied van de mensenrechten¹⁷ zijn van mening dat beperkingen op de vrijheid van informatie op grond van artikel 10, lid 1 van de Europese Conventie geoorloofd zijn, als bijvoorbeeld door de komst van commerciële satelliet-uitzendingen of reclame-uitzendingen, speciaal op Nederland gericht, de pluriformiteit in de informatievoorziening zou worden be-

dreigt, of als de concentratie-tendens, die nu al in de pers bestaat, zich diensgevolge ook in de omroep zou voortzetten, tot schade van de pluriformiteit. Deze beperkingen mogen echter nooit zover gaan dat de informatievrijheid volledig wordt afgeschaft of dat er een wanverhouding ontstaat tussen het middel (van beperking) dat gehanteerd wordt en het daarmee beoogde doel. Bovendien is – ook door Nederland – in internationaal verband (UNESCO) al lang de gedachte aanvaard dat er in de informatiestroom naast het element van "vrijheid" ook het element van het brengen van een zeker "evenwicht" ("free and balanced flow of information") daarin, redelijk is, omdat daardoor te grote eenzijdigheid in de informatievoorziening wordt vermeden en de pluriformiteit bevordert. Activiteiten van de overheid ter bevordering van een evenwichtige informatiestroom dienen echter nooit zo ver te gaan, dat daardoor de vrijheid van informatie wordt aange-tast.¹⁸⁾

Ook het EEG-verdrag, dat het vrije verkeer van (informatie) diensten garandeert (zie artikel 59 en 60) is niet zonder de mogelijkheid van beperkingen, maar deze mogen niet discriminerend zijn, bijvoorbeeld ten aanzien van de herkomst van de boodschappen.¹⁹⁾

Intussen wordt in Europees verband, nl. in het kader van de Raad van Europa en binnen de European Broadcasting Union (EBU), druk overlegd over de mogelijkheden om te komen tot concrete juridische samenwerking, zo mogelijk resulterend in een internationale overeenkomst, tussen de landen die lid zijn van de Raad van Europa, en tot eveneens concrete samenwerking op programmagebied tussen de omroeporganisaties die deel uitmaken van de EBU. Binnen het kader van de Raad van Europa werd op 30 juni 1981 door de Juridische Commissie van de Parlementaire Vergadering van de Raad het z.g. rapport-Stoffelen aangenomen, waarin een analyse wordt gegeven van de op het ogenblik bestaande situatie met betrekking tot kabel en satellieten. Op 7 oktober 1981 volgde behandeling in de

plenaire Parlementaire Vergadering, waarna de Raad het rapport aanvaardde met 59 stemmen vóór, 10 tegen en 12 onthoudingen. Een ruime meerderheid stelde zich dus achter de aanbevelingen van het rapport,²⁰⁾ waarin onder meer wordt uitgesproken dat op nationaal zowel als op internationaal niveau maatregelen dienen te worden genomen, die zouden kunnen inhouden: i) waarborgen voor de toepassing van de nationale wetgevingen ter bescherming van de volksgezondheid en voor de toepassing van het strafrecht) ii) doeltreffende maatregelen om te garanderen dat adverteerders zich houden aan nationale en internationale voorwaarden; iii) indien televisiekanalen worden verkocht aan commerciële bedrijven of aan het buitenland, deze onderworpen zullen worden aan dezelfde regelingen als binnenlandse omroeporganisaties (zie aanbeveling 14). Verdere maatregelen zouden waarborgen moeten bieden voor een duidelijke scheiding van programma's en reclame en voor de onafhankelijkheid ten opzichte van sponsors en adverteerders van degenen die verantwoordelijk zijn voor de programma's; tenslotte een streng verbod van verborgen of misleidende reclame en van onderbewuste reclame ("subliminal messages"), (zie aanbeveling 16). Aan het z.g. Steering Committee on the Mass Media zou opdracht moeten worden gegeven, zo spoedig mogelijk de juridische problemen van kabel en satelliet (in het bijzonder de DBS) te bestuderen, zodat concrete juridische samenwerking mogelijk wordt.

Binnen het kader van de samenwerking op programmagebied worden de besprekingen in de EBU om te komen tot een gezamenlijk Europees programma voortgezet. Het valt echter buiten de opzet van dit artikel, dat immers alleen over de juridische aspecten van kabel en satelliet handelt, daarop verder in te gaan. De kwestie van de toelaatbaarheid van reclame vormt, in de totale problematiek van kabel en satellieten, een cruciale kwestie, en wel om drie redenen: a) de inkomsten van de omroep zijn voor een groot deel uit reclame

afkomstig, zowel in binnen- als buitenland, in welk bestel dan ook; b) de mate waarin reclame binnen de omroep wordt toegelaten is sterk bepalend voor de inkomsten van de pers (dagbladen zowel als tijdschriften); c) reclame-uitzendingen hebben invloed op het gedrag van kijkers (kopers). Zowel in Nederland (Omroepwet) als in de ons omringende landen zijn daardoor reclame-uitzendingen aan regels gebonden. Nu de zendmogelijkheden in de nabije toekomst aanmerkelijk zullen worden verruimd doordat meer kanalen op de kabel beschikbaar komen, nieuwe technologie in de vorm van Teletekst en Viewdata in toenemende mate zal worden gebruikt en satelliet-uitzendingen een feit zullen worden, zal de druk van potentiële adverteerders op verruiming van de zendtijd voor reclame-uitzendingen toenemen. Juridische samenwerking op dit terrein met de ons omringende landen is dan ook op dit punt bij uitstek gewenst, om te voorkomen dat advertentiebudgetten naar het buitenland vloeien.

Ook wanneer satelliet en kabel, naar wordt verwacht, nog andere functies zullen gaan vervullen dan omroepfuncties, zoals datatransmissie, bankverkeer en telemetrie, is internationale (in het bijzonder Europese) samenwerking geboden, om fundamentele belangen als bijvoorbeeld de bescherming van privacy veilig te stellen.

Enkele conclusies ten aanzien van de kabel

1. Vastgesteld is, door de hoogste rechterlijke instantie (Hoge Raad, 30 oktober 1981) dat de *kabel een zelfstandig medium is*, dat – voor wat de auteursrechtelijke toestemming betreft – op één lijn moet worden gesteld met een uitzendende instantie. Bij de kabel is niet sprake van "ontvangen", maar van "zenden". Via de kabel wordt een *omroepactiviteit* bedreven, welke aan overeenkomstige uitgangspunten zal moeten beantwoorden als die welke gelden voor de ether-omroep.

Daarnaast zullen andere gebruiksmoge-

lijkheden van de kabel worden doorgevoerd, zoals datatransmissie en andere vormen van informatievoorziening die *niet voor een publiek* zijn bestemd. Deze maken een regeling sui generis noodzakelijk, welke bv. via de concessievoorwaarden van de PTT (zie 2) kan worden gerealiseerd. Onder meer de privacy van afzender en boodschap zal moeten worden gegarandeerd.

2. Kabelnetten zullen slechts uitzendingen mogen doorgeven wanneer aan een aantal *voorwaarden* is voldaan. Hier gelden niet alleen de concessievoorwaarden van de PTT en de voorwaarden waaraan moet worden voldaan om voor een "aanwijzing" van de zijde van de minister van CRM in aanmerking te komen (voor regionale of lokale omroep), maar ook moeten kabelnetten regelingen hebben getroffen voor betaling van auteursrechten en "aanverwante rechten" (droits voisins), deze laatste voorzover zij in Nederland erkenning vinden. Wat meer in het bijzonder de doorgifte van satelliet-uitzendingen betreft, zal moeten vaststaan dat daartegen geen bezwaren bestaan, noch uit privaatrechtelijk oogpunt (auteursrecht en aanverwante rechten) noch uit publiekrechtelijk oogpunt (verdragen, verklaringen en internationale afspraken, bilateraal of multilateraal, d.w.z. in het kader van internationale organisaties zoals de VN, UNESCO en ITU, en in Europa de Raad van Europa en de EEG). Hieraan dienen sancties te worden verbonden. Gebeurt dit niet, dan maken zowel de kabelexploitant als de overheid in Nederland zich schuldig aan piraterij en schending van internationale verplichtingen.

3. *Piraterij* door middel van kabelnetten moet in elk geval worden bestreden.

4. *Auteursrechten en aanverwante rechten* nemen in de programmering van iedere zendgemachtigde een cruciale plaats in. Verwerving van die rechten door één centraal orgaan, bijvoorbeeld de NOS, lijkt in strijd met het karakter van de kabel als zelfstandig me-

dium. Samenwerking tussen kabelnetten en/of de NOS ter verwerving van rechten zou beter aansluiten bij de verschillende doelstellingen van de verschillende media, maar in de praktijk zal dit waarschijnlijk moeilijk te realiseren zijn, gezien de heersende concurrentieverhoudingen.

Enkele conclusies ten aanzien van de satelliet

1. Er moet een internationale (eventueel slechts Europese) "verkeersregeling voor de software-voorziening" komen, zoals er al sinds enige jaren een "verkeersregeling voor de hardware" bestaat in het kader van de ITU en de WARC (1977-1979).

Zolang er nog geen sprake is van "direct broadcast satellites" (DBS) en van Europese afspraken met betrekking tot de software-voorziening, verdient ratificatie van de Conventie van Brussel over de verspreiding van signalen die programma's bevatten en via satellieten worden doorgegeven (1974), in elk geval aanbeveling, omdat daarmee een juridisch instrument is geschapen om het "uit de lucht plukken" van satelliet-uitzendingen door kabelnetten waarvoor deze uitzendingen niet bestemd zijn, tegen te gaan en met sancties te omgeven. In het kader van de ratificatie van die Conventie kunnen aan kabelnetten nadere eisen worden gesteld. Nu al kan men ervan uitgaan, dat het onbehoorlijk handelen betekent wanneer kabelnetten televisie-uitzendingen "uit de lucht plukken" en doorgeven die niet voor hen bestemd zijn, want dit handelen gaat in tegen de grondbeginselen van de Brusselse Conventie, waaraan ook Nederlandse regeringsdelegaties hebben meegewerkt. "The good faith of the States in providing effective measures against piracy could and should be assumed" staat te lezen in par. 79 van het rapport van de internationale conferentie die de Conventie van Brussel tot stand bracht.

2. Voor het bepalen of er al dan niet sprake is van een *omroep*uitzending

(geval *Horizont*) zijn technische criteria zoals frequentie onvoldoende. Functionele criteria moeten doorslaggevend zijn, met name de vraag of de boodschap die via een bepaalde frequentie wordt doorgegeven, bestemd is voor één bepaalde persoon of instelling dan wel voor een *publiek* ("allen die deze wens te ontvangen", zoals de oude omschrijving van de Omroepwet luidde). Ook als een signaal dat een programma voor een publiek bestemd inhoudt, in een eerste fase wordt gericht op een bepaald punt – vanwaaruit het (versterkt) wordt doorgegeven aan een publiek – betekent dit nog niet dat er slechts sprake is van telecommunicatie en niet van omroep; de uiteindelijke bestemming van *het publiek* is bepalend (vgl. ook London-Malta via OTS; Parijs-Tunesië). Deze bestemming onderscheidt zich van die waarmee een boodschap bestemd is voor *één ontvanger*, zoals het geval is bij het briefverkeer, bij telefoongesprekken, bij telex en telegrammen (vgl. ook de conclusie nr. 1 ten aanzien van de kabel).

3. Het beginsel van de "free flow of information" houdt niet in dat aan de informatiestroom geen grenzen mogen worden gesteld. De waarde van de vrije informatiestroom mag worden afgewogen tegen andere waarden die in een democratische samenleving worden gehuldigd en die in fundamentele mensenrechten, wetgeving, jurisprudentie en beleidsuitgangspunten zijn verankerd. Pluriformiteit en het nastreven van een zeker evenwicht in de informatiestroom zijn zulke waarden, ook in Nederland erkend. Dit betekent dat bepaalde ontwikkelingen door de overheid mogen worden bevorderd en andere afgeremd. Een zorgvuldig afwegingsproces, waarbij ook met politieke, maatschappelijke en culturele uitgangspunten wordt rekening gehouden, is hierbij vereist.

Internationale samenwerking op juridisch en programmatisch gebied – inclusief het vraagstuk van de reclame – is geboden, met name in Europa, waar de afstanden klein zijn en de kans op chaos

groot. Deze samenwerking is te verkiezen boven onderlinge concurrentie, vooral in een tijd van schaarse middelen en hoge programmakosten. De mogelijkheden tot samenwerking met gelijkgezinde organisaties die deel uitmaken van de EBU, zijn nog in het geheel niet uitgeput. Regeringen vinden in de Raad van Europa en in de EEG geëigende gespreksorganen. In wijder verband, bijvoorbeeld in de relatie tot Oost-Europa en in mondiaal verband, zullen de problemen van satelliet en kabel verder moeten worden besproken in internationale organisaties zoals de VN en de gespecialiseerde organisaties die hierbij direct betrokken zijn, zoals de ITU en de UNESCO.

Het is van belang dat de uitgangspunten voor het beleid consistent zijn op internationaal en nationaal niveau. Een overheid die zich daaraan niet zou houden, wordt ongeloofwaardig.

4. Onder de problemen die in Europees verband verder moeten worden besproken neemt *de reclame* een belangrijke plaats in. Wanneer een ideëel getint bestel niet alleen in Nederland maar in heel Europa een plaats wil blijven behouden zijn de inkomsten uit reclame van cruciaal belang. Een samenhangend mediabeleid brengt met zich mee

dat een mogelijke verruiming van de zendtijd voor reclame-uitzendingen en een eventuele toelating van reclame op de kabel worden bekeken in samenhang met het vraagstuk van de inkomsten uit advertenties in dagbladen en tijdschriften, en dat de reclame aan strikte regels wordt gebonden. Ook internationale (Europese) afspraken op dit punt zullen strikt moeten worden nagekomen.

5. Na 1985, wanneer waarschijnlijk DBS in Europa een feit zal zijn, is *samenwerking* tussen gelijkgezinde omroeporganisaties die lid zijn van de EBU, nog meer dan nu noodzakelijk om een tegenwicht te bieden tegen de vele commerciële ondernemingen die zich dan op de informatiemarkt zullen willen bewegen. Kwalitatief betere programma's en een betere taakverdeling (geen concurrentie op gebieden waarop men toch de concurrentie niet aan kan) tussen gelijkgezinde omroeporganisaties zullen dan belangrijke doelstellingen moeten zijn.

Regeringen die lid zijn van de Raad van Europa, c.q. de EEG, moeten op juridisch gebied samenwerken, om zo tot gemeenschappelijke afspraken te komen.

NOTEN

1. Vgl. b.v. NRC van 5 november 1981 en diverse artikelen in NRC en Volkskrant in oct./nov. 1981. Zie ook Intermedia (Londen), juli 1981.
2. Vgl. De Journalist, 14 januari 1982. Het citaat is ontleend aan de nota "Omroep en kabel" van de NOS, 17 december 1981.
3. Vgl. NRC, 23 febr. 1982 en de Volkskrant, 7 januari, 3 en 8 maart 1982.
4. Vgl. o.a. Dr. F. Klaver, Massamedia en modern auteursrecht, 1973, pag. 58 e.v.
5. Hoge Raad, 30 oktober 1981, zaak nr. 11.739, inzake Columbia Pictures Inc. c.s. tegen de Stichting tot exploitatie Centrale Antenne Inrichting, Amstelveen. Het arrest en de conclusie van de advocaat-generaal bij de Hoge Raad, mr. Frankx, zijn integraal gepubliceerd, o.a. in Auteursrecht, extra nummer, 81/5, november 1981. Het tweede arrest, nr. 11740, is van dezelfde datum.
6. Vgl. b.v. de Volkskrant, 7 november 1981.
7. Vgl. o.m. mijn argumentatie in Massamedia en modern auteursrecht, 1973, pag. 68 e.v.
8. Zie over de voorgeschiedenis en de betekenis van de wetswijziging: Mr. A.W. Hins: "Kabelomroep, de inrichting van een nieuw medium", in Nederlands Juristenblad, 10 oktober 1981, pag. 917 e.v.
9. Zie hierover ook uitvoerig: Hins, o.c., pag. 922.
10. Zie de notitie, en Hins, o.c., pag. 922.
11. Het machtigingsstelsel voor de exploitatie van de hardware berust op art. 3 *sexies* van de Telegraaf- en Telefoonwet; de machtiging wordt verleend door de directeur-generaal van de PTT. Zie hierover o.m. Hins, o.c., pag. 918 e.v.
12. Zie over de bevoegdheden van de Minister van CRM met betrekking tot de draadomroepinrichtingen: artikel 48 Omroepwet. Zie over het verschil tussen "doorgeven" en "overbrengen" en de verschillende bevoegdheden van de Minister van CRM terzake: Hins, o.c., pag. 917 e.v. en "Overgeven of doorbrengen", rapport van de Amsterdamse kabel, 1982. Vgl. ook de bijlage bij de nota van de NOS "Omroep en Kabel", 17

- december 1981. Deze bijlage is een z.g. informatie-dossier, waarin o.m. een passage is opgenomen over de juridische aspecten van kabelomroep (pag. 17 e.v.).
13. Vgl. b.v. de Volkskrant van 20 en 24 oktober 1981. Op 22 en 23 oktober 1981 zijn door vertegenwoordigers van het CDA en van de PvdA hierover vragen aan de Minister van CRM en de staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat gesteld, welke op 1 december 1981 schriftelijk door de bewindslieden zijn beantwoord.
 14. Vgl. hierover de Nota "De rechten van de mens in het buitenlandse beleid", die tijdens de vorige kabinetperiode door de Ministers van Buitenlandse Zaken en voor Ontwikkelingssamenwerking werd aangeboden aan de Tweede Kamer (stuk 15571, zitting 1978-1979).
 15. In de Radio Regulations (Radio Reglement) van de ITU, artikel 7 428 A par 2A, is het volgende vastgelegd: "In devising the characteristics of a space station in the broadcasting-satellite service, all technical means available shall be used to reduce, to the maximum extent practicable, the radiation over the territory of other countries unless an agreement has been previously reached with such countries". Dit noemt men "het beginsel van nationale bedekking" (vgl. het rapport van de NOS: "De omroep in het satelliettijdperk", 1980, pag. 25. Het rapport tekent hierbij aan: Hoewel het dus bedoeld is om een efficiënt gebruik van het frequentiespectrum te bereiken en onderlinge storing te voorkomen, heeft het artikel een internationaal-politiek tintje gekregen").
 16. Vgl. hierover het specialaan satellieten gewijde nummer van Intermedia, (Londen) juli 1981/Volume 9/No 4, en NOTU-schrift, Lentenummer 1980, dat gewijd was aan het thema Satelliet en media.
 17. Vgl. voor Nederland: P.J. Boukema, voorzitter van een commissie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, in het rapport "Massa- of kassacommunicatie?", april 1981, pag. 26-27. Voor Duitsland: zie Dr. Jost Delbrück, LL.M. in Media Perspektiven 9/81, pag. 668 e.v. Dit tijdschrift heeft in 1981 meerdere nummers aan de satellieten-problematiek gewijd. Vgl. ook: Martin Bullinger: Kommunikationsfreiheit im Strukturwandel der Telekommunikation, Baden-Baden, 1980.
 18. Vgl. P.J. Boukema in een bijdrage aan het colloquium dat de Nationale Unesco Commissie op 18 en 19 mei 1978 in Noordwijkerhout organiseerde en dat gewijd was aan de Problemen van internationale communicatie, met bijzondere aandacht voor de positie van de ontwikkelingslanden; zie vooral de stellingen 5, 6 en 7 (verslag, pag. 26-27).
Vgl. ook de Nota "De rechten van de mens in het buitenlands beleid" (cf. noot 14), pag. 95-98.
 19. Vgl. Hof van Justitie, Luxemburg, arrest van 18 maart 1980.
 20. De afdeling dokumentatie en bibliotheek van de NOS verzorgde een (niet-officiële) vertaling van de aanbevelingen die door de Juridische Commissie van de Parlementaire Vergadering (Assemblée) van de Raad van Europa werden aangenomen op 30 juni 1981, naar aanleiding van het rapport-Stoffelen. Zie NOS-dokumentatie 8201/D & B Dokument A/1.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR:

- De rechten van de mens in het buitenlandse beleid (Tweede Kamer, zitting 1978-1979, nr. 15571).
De omroep in het satelliettijdperk, NOS, september 1980.
Omroep en kabel, NOS, december 1981.
Notitie van de minister van CRM over het beleid inzake de doorgifte van buitenlandse omroepprogramma's via Nederlandse kabelnetten (Tweede Kamer, zitting 1980-1981, nr. 16494).
Material for an European media concept, Raad van Europa, 1980.
Satelliet en media, NOTU-schrift, maart 1980.
Massa- of kassacommunicatie? Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, april 1981.
Issues in communication, IIC, (Londen), 1978.
Aanbevelingen voor een toekomstige omroepstructuur. VPRO, februari 1981.
De Amsterdamse kabel, overgeven of doorbrengen? Werkgroep Inventarisatie Gebruiksmogelijkheden Kabelnet, oktober 1981.
Direct satellite broadcasting, ESA, Dublin, may 1977.
Problemen van internationale communicatie, verslag van een colloquium dat de Nationale Unesco Commissie op 18 en 19 mei 1978 in Noordwijkerhout organiseerde, 1979.
The MacBride Report, colloquium over het rapport van de internationale commissie voor de studie van communicatieproblemen, verslag van het colloquium dat de Nationale Unesco Commissie op 29 en 30 mei 1980 in Amersfoort organiseerde, 1981.
The European Large Telecommunications Satellite, Programme: Demonstration Mission and Future Perspectives, International Astronautical Federation (IAF), 1981.
Cable and satellite TV developments, AGB (Intomart), april 1981.
Intermedia, IIC (Londen), juli 1981.
Mediaperspektieven (Frankfurt), 9/81 e.a. nrs. 1981.
Kabelvisie, oktober 1981, pag. 281 e.v. (Mr. H.M. Linthorst).
Nederlands Juristenblad, 10 oktober 1981, pag. 917 e.v. (Mr. A.W. Hins).
Aanbevelingen aangenomen door de Juridische Commissie van de Parlementaire Vergadering (Assemblée) van de Raad van Europa op 30 juni 1981, naar aanleiding van het rapport-Stoffelen, NOS-dokumentatie 8201 D & B Dokument A/1.
Communication in the space age, UNESCO, 1968. (Rydbeck & Ploman)
Broadcasting from space, UNESCO, 1971. (Ploman)
A guide to satellite communication, UNESCO, 1972. (Ploman)
Planning for satellite broadcasting, UNESCO, 1976.

Massamedia en modern auteursrecht, Dr. F. Klaver, 1973.

Aspects juridiques de la radiodiffusion par satellite, J.B. Münch, 1975.

Satellite broadcasting, A. Chayes e.a., 1973.

Satellitendirektfernsehen: neue Technologie für einen besseren internationalen Informationsfluss?, H. Engelhard, 1978.

Kommunikationsfreiheit im Strukturwandel der Telekommunikation, M. Bullinger, 1980.

Leesbaarheidsformules

Een overzichtartikel van de Werkgroep Begrijpelijkheidsonderzoek

Pleiten voor begrijpelijk(er) taalgebruik is de laatste jaren populair. De massamedia – overigens zelf ook object van begrijpelijkheidsonderzoek – leveren hieraan graag een bijdrage. Zo heeft de Commissie Duidelijke Taal vrij veel publiciteit gekregen, vooral dankzij haar voorzitter Vondeling en naar aanleiding van de Troonrede. Een verslag hierover is te vinden in een nummer van Intermediair uit 1976.¹⁾ Prick heeft de publieke aandacht getrokken met zijn onderzoek naar de begrijpelijkheid van radio-actualiteitenrubrieken.²⁾ Het pleidooi van staatssecretaris Haars voor eenvoudiger taalgebruik in officiële gerechtelijke stukken haalde eveneens de dagbladen.³⁾

Dat de gebezigde taal (te) moeilijk is, moet dan wel eerst aangetoond worden door middel van zogenaamd begrijpelijkheidsonderzoek. Dit type onderzoek kan vele vormen aannemen.⁴⁾ Erg populair, maar ook omstreden, is het werken met leesbaarheidsformules. Vandaar dit overzichtartikel over doel en bereik van dit soort formules, formules die zijn ontwikkeld om te bewijzen of een tekst voor een bepaalde doelgroep begrijpelijk is. Leesbaarheidsformules moeten namelijk maar al te vaak het "bewijs" leveren voor de moeilijkheidsgraad van teksten van zeer uiteenlopende aard: jaarverslagen⁵⁾ en PR-publikaties,⁶⁾ nieuwsberichten van een regionale omroep,⁷⁾ bladen van actiegroepen,⁸⁾ recreatiekranten,⁹⁾ de Gekkenkrant,¹⁰⁾ artikelen in Adformatie,¹¹⁾ dagbladen enz.

Meer gedegen studies naar de begrijpelijkheid van teksten beperken zich overigens niet tot het toepassen van een of andere leesbaarheidsformule: zij hanteren ook andere meetprocedures, met name die waarbij lezers ondervraagd of getest worden.¹²⁾ In eerste en laatste instantie zijn het immers de lezers/luisteraars die uitmaken of een tekst voor hen (te) moeilijk is. Maar algemeen stelt Rennen dat het bij begrijp-

pelijkheid van boodschappen gaat om begrijpelijkheid voor ontvangers.¹³⁾ Het onderzoek van Prick kan in dit verband gememoreerd worden, evenals een tweetal studies van overheidsvoorlichtingsmateriaal, dat dienst moet doen in inspraaklessen.¹⁴⁾ Ook het onderzoek naar de begrijpelijkheid van radio- en televisieprogramma's kan zich niet beperken tot uitsluitend het toepassen van leesbaarheidsformules op de uitgeschreven tekst van het gesproken woord. Variabelen als articulatie, spreeknelheid en intonatie mogen niet buiten beschouwing blijven.¹⁵⁾

De toevoeging van beeld aan het gesproken woord maakt de zaak nog gecompliceerder. Zo toonde Wember het belang aan van de mate waarin gesproken woord en de begeleidende beelden inhoudelijk op elkaar zijn afgestemd.¹⁶⁾ De informatie-overdracht door het NOS-Journaal bleek een functie te zijn van zowel tekstvariabelen als gesproken woord- en beeldvariabelen.¹⁷⁾ Deze audio-visuele complicaties van het begrijpelijkheidsonderzoek blijven in dit artikel verder buiten beschouwing. Bij het werken met leesbaarheidsformules blijft de reactie van lezers op teksten eigenlijk buiten beschouwing. Maar er is en wordt ook onderzoek verricht naar de manier waarop lezers een tekst verwerken. In het kader van dit artikel kan hierop niet uitgebreid worden ingegaan. Wel zijn het vermelden waard de algemene onderscheidingen die in taalpsychologisch onderzoek naar leesbaarheid worden gehanteerd (zie verder^{18,19)} en ²⁰⁾). In het communicatie-proces worden vier niveaus onderscheiden:

1. het herkennen van de tekst (visuele factoren van het tekstbeeld);
2. het begrijpen van de letterlijke inhoud van zinnen (lexikale en syntactische factoren in wisselwerking met geheugen en andere verwerkingsprocessen);
3. het begrijpen van bedoelingen (ver-

band van zinnen met het tekstgeheel en de wereld);

4. het niveau van de evaluatie (confrontatie van tekstwereld met eigen wereld). Op elk van deze niveaus kan de lezer geblokkeerd raken. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen wat de oorzaken van deze blokkades kunnen zijn.

Wordt begrijpelijkheid ook altijd nagestreefd?

Het concentreren van de wetenschappelijke aandacht op het ontwikkelen en vervolmaken van leesbaarheidsformules zou de suggestie kunnen wekken, dat het voldoen aan meer of minder arbitraire leesbaarheidscriteria op zich voldoende is om de functie van informant naar behoren te vervullen. Maar leesbaarheidsformules hebben slechts betrekking op een beperkt aantal aspecten met betrekking tot de (on)duidelijkheid of moeilijkheidsgraad van teksten. Met andere woorden: wie de aandacht richt op leesbaarheidsformules gaat ervan uit dat een schrijver zo groot mogelijke duidelijkheid nastreeft. Dit is echter niet altijd het geval. In verband hiermee zijn, grofweg, twee mogelijkheden te onderscheiden:

1. de schrijver voldoet met het verstrekken van informatie formeel aan de wettelijke of formele plicht bepaalde informatie te verstrekken.

2. de schrijver (en hetzelfde geldt voor de spreker) streeft met zijn tekst ook andere effecten bij de lezer of luisteraar na dan het verkrijgen van informatie.

Het eerste geval doet zich voor bij bv. koopcontracten en informatie over bestemmingsplannen. Het tweede doet zich voor bij onder meer die massamedia die met hun informatie streven naar een zo groot mogelijke publieke belangstelling. In tegenstelling tot het eerste geval is hier wel degelijk sprake van publieksgerichtheid. De informatie die hierbij wordt verstrekt is evenwel niet het doel, maar het middel. De zaak wordt nog complexer waar informanten de theorie ontwikkelen dat het diverterende karakter van een uitzending of tijdschrift het middel vormt om de inte-

resse te wekken voor bepaalde maatschappelijke problemen. De amusante discussie, de blote juffrouw, het onthullende vraaggesprek of de show-achtige presentatie dienen in deze opvatting als middelen om de lezer bij meer fundamentele vraagstukken te betrekken.

Hetzelfde verschijnsel doet zich voor waar vertegenwoordigers van politieke partijen, vakbonden, enz. informatie verschaffen. Ook hun oogmerken kunnen andere zijn dan het zo goed mogelijk informeren van de lezer/luisteraar. Leesbaarheidsformules dragen er maar weinig of helemaal niet toe bij dit soort verschijnselen op te sporen.

Na deze opmerkingen over het beperkte bereik van leesbaarheidsformules volgt nu eerst een overzicht van de oordelen over deze formules.

Gebruik leesbaarheidsformules aanbevolen?

Journalisten, voorlichters, PR-functionarissen, reclamemensen en anderen die beroepshalve veelvuldig schriftelijk communiceren, zijn gebaat bij richtlijnen voor doelmatig, begrijpelijk schrijven. Cursusmateriaal en "handboeken" staan hen ter beschikking. In hoeverre wordt in deze bronnen het gebruik van leesbaarheidsformules aanbevolen?

In 1977 verscheen een Nederlandstalige bewerking van Flesch' publikatie uit 1946 "*How to write, speak and think more effectively*". Uitvoerig krijgt de lezer instructie voor het werken met leesbaarheidsformules.²¹⁾ De Groot behandelt leesbaarheidsformules op een dusdanige manier dat gebruik ervan gestimuleerd wordt.²²⁾

Van der Werff maakt in zijn geprogrammeerde instructie zijn cursisten vertrouwd met de formule van Brouwer.²³⁾ In de cursus *Schriftelijke Communicatie* (voor ambtenaren) beveelt Van Duyne niet het gebruik van formules als zodanig aan, maar presenteert een door Van der Werff opgestelde tabel met waarden voor maximaal "toelaatbare" gemiddelde zinslengte en woordlengte naar opleidingsniveau van de lezers.²⁴⁾ De

formule van Flesch-Douma heeft een plaats gekregen in de Handleiding voor Publiciteit t.b.v. het vormingswerk.²⁵⁾ In *Het Groot Praktijkboek voor Effectieve Communicatie* noemt Ferrée de Flesch-Douma methode als een mogelijke pretest voor reclameboodschappen, maar verwijst verder naar een bijdrage van Roomer, waarin deze 22 adviezen voor leesbaar schrijven geeft zonder leesbaarheidsformules te noemen.²⁶⁾ Roomer's "*Praktisch communiceren met geschreven taal*" is integraal overgenomen in het *Handboek Reclame*.²⁷⁾ Reesinck beveelt bedrijfsjournalisten het gebruik van de Flesch-Douma formule aan als "hulp-middel voor de schrijver die de leesbaarheid van zijn eigen werk wil beoordelen".²⁸⁾ Ook in *Het Tijdschrift, handboek voor journalisten*, worden leesbaarheidsformules "een zeer praktisch hulpmiddel" genoemd.²⁹⁾ Voor schrijvers van wetenschappelijke teksten kan o.a. een boek van Lamers als handleiding dienst doen. Deze presenteert de Flesch-Douma formule als "slechts een handgreep om te zien of een tekst begrijpelijk is". Nadrukkelijk waarschuwt hij voor de eventuele drang om "naar de formule toe te schrijven".³⁰⁾ Een veelgekozen gids bij "*Schriftelijk Rapporteren*" is het gelijknamige boek van De Boer e.a.³¹⁾ In het hoofdstuk over taalgebruik stelt Veering dat leesbaarheid wordt bepaald door de bouw van het betoog, de begrijpelijkheid van de taal en de aantrekkelijkheid van de taal. Hij verwijst nog wel naar meetresultaten van Brouwer maar suggereert de lezer geenszins het hanteren van leesbaarheidsformules. Ook in de *Schrijfwijzen, handboek voor duidelijke taalgebruik*, zal de lezer vergeefs naar leesbaarheidsformules zoeken.³²⁾ Auteur Renkema acht het niet mogelijk om bij voorbaat al te bewijzen dat een bepaalde tekst door bepaalde lezers niet begrepen zal worden. Zo ook Van Hauwermeiren in zijn "*Leesbaar Nederlands*".³³⁾ Opmerkelijk is dat Van den Ban in de herziene versie van zijn *Inleiding tot de Voorlichtingskunde*³⁴⁾ de weg van

leesbaarheidsformules verlaat ten gunste van meer algemene richtlijnen die hij goeddeels ontleent aan Langer e.a.³⁵⁾ Als factoren die de begrijpelijkheid van informatie bepalen worden genoemd: eenvoud, structuur, korthed en aantrekkelijkheid.

Hij geeft aan deze benadering de voorkeur omdat zo een beter beeld wordt gegeven van "alle factoren die de begrijpelijkheid beïnvloeden en omdat duidelijk bewezen is dat het herschrijven van een tekst volgens deze principes de informatie-overdracht ten goede komt".

Al helemaal weinig enthousiast over leesbaarheidsformules is Maureau; hij heeft weinig fiducia in de voorspellende kracht van leesbaarheidsformules en vindt überhaupt de resultaten van het leesbaarheidsonderzoek "verre van indrukwekkend".³⁶⁾ Een groeiende afkeer van formules is ook in de Duitstalige literatuur te vinden.³⁷⁾

Bovenstaand overzicht maakt duidelijk, dat over de praktische waarde van formules bij het beoordelen van de leesbaarheid van teksten zeer verschillend wordt gedacht. Sommigen zien ze als enige, geldige maatstaf, anderen als zinvol hulpmiddel naast andere criteria, weer anderen als nutteloos of zelfs misleidend.

Wat is nu de waarde van leesbaarheidsformules? Voor we hier nader op ingaan, is enige informatie over het ontstaan van deze formules gewenst.

Beknopt historisch overzicht

Leesbaarheidsformules zijn geen nieuwheid. De eerste werden ruim vijftig jaar geleden ontwikkeld in de Verenigde Staten.³⁸⁾ In 1948 ontwierp Flesch zijn R.E.-formule, waarmee hij internationale bekendheid verwierf:

$$R.E. = 206.835 - 0.846 \times \text{woordlengte} - 1.015 \times \text{zinslengte}$$

In deze formule staat R.E. voor Reading Ease, d.i. het leesgemak, het gemak

dus waarmee de lezer de tekst zal begrijpen. De woordlengte wordt uitgedrukt in aantal lettergrepen per honderd woorden en de zinslengte in het gemiddeld aantal woorden per zin.

Deze formule wordt nog steeds gebruikt om de leesbaarheid van Nederlandse teksten te voorspellen.³⁹⁾ Dat zij alleen op Engelse teksten van toepassing is, ontgaat sommigen wellicht omdat ze niet weten hoe de bestaande leesbaarheidsformules – en dus ook de R.E.-formule – tot stand gekomen zijn (zie het einde van deze paragraaf).

Oorspronkelijke Nederlandse formules kwamen eerst in de jaren zeventig tot stand. Ze zijn het werk van Van Hauwermeiren,⁴⁰⁾ R. Zondervan, R. van Steen en Gunneweg⁴¹⁾ en Peeters.⁴²⁾ Al deze auteurs gebruikten als criterium van de leesbaarheid de uitslagen van een clozetest.

Zo'n test bestaat hierin, dat de proefpersonen tekstfragmenten te lezen krijgen waarin elk n-de woord is wegge laten; het percentage weggelaten woorden dat ze in een tekst correct kunnen invullen, geeft aan in hoeverre ze de tekst begrijpen.

In 1975 ontwierp Van Hauwermeiren vier formules die bedoeld waren om ermee te bepalen hoe leesbaar populariserend-wetenschappelijke teksten zijn voor leerlingen van de hoogste twee jaren v.v.o.

Twee voorbeelden:

$$c\% = 136.067 - 0,462x_1 + 1,535x_3 - 0,479x_7 - 0,364x_9$$

$$c\% = 258.767 - 1,125x_1 + 3,915x_3 - 0,778x_4 - 0,605x_9 - 1,331x_{13} + 1,717x_{17}$$

Hierin is c% = het clozepercentage; x_1 = lettergrepen per honderd woorden; x_2 = éénlettergrepige woorden per honderd woorden; x_3 = woorden met meer dan drie lettergrepen per honderd woorden; x_4 = woorden per zin; x_7 = lettergrepen per T-eenheid (= een subject-predikaatsverbinding die geen deel uitmaakt van een andere subject-predi-

kaatsverbinding); x_9 = woorden in de tangconstructie per honderd woorden. Het jaar daarop publiceerden Zondervan, Van Steen en Gunneweg enkele formules die moesten dienen om te voorspellen hoe leesbaar basisschoolteksten zijn voor leerlingen van een bepaalde klas.

Voor klas 3 en 4 zijn de formules respectievelijk:

$$\begin{array}{ll} CF3 = 6,44x_5 + 51,42 & R = .81 \\ CF4 = 6,58x_5 + 40,68 & R = .88 \end{array}$$

CF3 en CF4 staan voor het gemiddelde percentage fout ingevulde cloze-eenheden per tekst in de derde resp. vierde klas; x_5 is "het percentage verschillende moeilijke lange woorden" (woorden van meer dan drie lettergrepen die niet voorkomen in de woordfrequentielijst van Sangers.⁴³⁾ Bij wijze van validatie lieten de auteurs twee groepen onderwijzers de criteriumteksten beoordelen. Bij elke tekst moesten de onderwijzers aangeven of ze deze voor hun klas geschikt, te moeilijk of te gemakkelijk vonden. De oordelen van de twee groepen onderwijzers correleerden nagenoeg volledig ($R = 0.97$). Het overall-clozegemiddelde correleerde zeer hoog met de onderwijzersoordelen (resp. R van 0.89 en 0.92).

De drie auteurs hebben bij hun formules ook een interpretatieschaal opgesteld. Ze stelden dat een tekst geschikt was voor een klas, als 65% of meer van de onderwijzers van die klas de betrokken tekst geschikt achtte. Van deze teksten bepaalden ze de gemiddelde clozescore per klas en de bijbehorende standaardafwijking. Vervolgens bepaalden ze het moeilijkheidsniveau waarop instructieve teksten zich dienen te bevinden. Daartoe breidden ze het interval van de hoogste gemiddelde clozescore tot de laagste gemiddelde clozescore uit met éénmaal de standaarddeviatie van de betrokken gemiddelden.

Bij al deze leesbaarheidsformules moet nog het volgende worden opgemerkt. De waarde ervan hangt af van de keuze van de proefpersonen die worden on-

derworpen aan een tekstbegriptoets en van de keuze van de tekstfragmenten. Proefpersonen en tekstfragmenten moeten zo worden gekozen dat ze representatief zijn voor lezers met een bepaalde leesvaardigheid, en teksten van een bepaald type, b.v. journalistieke teksten. In de mate waarin de proefpersonen en de tekstfragmenten homogene steekproeven vormen, is de formule "gespecialiseerd". Als een formule op een aantal teksten wordt toegepast, verstrekt zij ons informatie over de *relatieve* leesbaarheid van die teksten; hun *absolute* leesbaarheid kan een formule alleen voorspellen, als deze geijkt is, d.w.z. als de uitslagen kunnen worden vergeleken met een standaard. Ter nadere informatie volgt hier nog informatie over de veel gebruikte Flesch-Douma formule. Flesch heeft gebruik gemaakt van de uitslagen die Amerikaanse kinderen gehaald hadden op een tekstbegriptoets over Engelse tekstfragmenten. Voor de ijking nam hij als standaard de leesvaardigheid die de leesbaarheid van een tekst veronderstelt. Die leesvaardigheid drukte hij uit in termen van leerjaren: een tekst wordt geacht voldoende leesbaar te zijn voor het leerjaar waarin de leerlingen gemiddeld 75% van de vragen op de begriptoets over die tekst kunnen beantwoorden. Maar door de manier waarop de R.E.-formule is geconstrueerd en geijkt, is deze niet toepasbaar op Nederlandse teksten. In 1960 en 1963 hebben daarom Douma⁴⁴) en R. Brouwer⁴⁵) getracht de formule aan het karakter van het Nederlands aan te passen. Douma vergeleek Engelse teksten van verschillende moeilijkheid en de Nederlandse vertalingen ervan wat de twee afhankelijke variabelen uit de R.E.-formule betreft: de woordlengte en de zinslengte.

Hij stelde, dat de woorden en de zinnen in de vertalingen 11% langer zijn dan in de oorspronkelijke teksten. Hij verlaagde de wegingsfactoren – en de constante getallen die het relatieve gewicht van elke factor in de formule aangeven – met 11%. Zijn aanpassing (de Flesch-Douma formule) ziet er als volgt uit:

$$R.E. = 206,835 - 0,77 \times \text{woordlengte} - 0,93 \times \text{zinslengte}$$

Deze bewerking steunt op de volgende twee hypothesen:

1. de vertalingen in het Nederlands zijn even leesbaar als de corresponderende Engelse teksten;
 2. de woord- en zinslengte moeten voor het Engels en het Nederlands in dezelfde mate worden gewaardeerd.
- Na dit historisch overzicht komt nu de belangrijkste vraag naar de waarde van leesbaarheidsformules aan de orde.

De validiteit van leesbaarheidsformules

Wanneer iemand wil weten of zijn horloge goed loopt, kan hij de aangegeven tijd vergelijken met die van 002. Het is bekend dat dit telefoonnummer de exacte tijd geeft; dit geeft de gelegenheid te bepalen in hoeverre een uurwerk een valide instrument is ten behoeve van het meten van de tijd. Wanneer men wil weten of een formule een bruikbare maatstaf vormt voor de leesbaarheid van een tekst, moet men de beschikking hebben over een aantal teksten waarvan de moeilijkheidsgraad bekend is.

Wat vaak gedaan is, is het volgende. Men neemt een dissertatie en een Libelle-verhaal en als dan blijkt dat, volgens de formule, de eerste tekst moeilijker is dan de laatste, concludeert men dat de formule inderdaad werkt. Aan dit soort 'bewijzen' heeft men echter weinig. Waar het namelijk om te doen is, bij de toepassing van een dergelijke formule, is die verschillen te meten die met "het blote oog" niet waarneembaar zijn. Om die reden zijn in de loop der tijd andere valideringscriteria ontworpen zoals de clozeprocedure, de intuïtieve beoordeling van teksten, b.v. de paarsgewijze vergelijking van teksten, en het stellen van vragen bij een tekst.

Bij de clozeprocedure gaat men ervan uit dat een tekst makkelijker (want: redundant) is, naarmate de proefpersonen meer woorden juist hebben ingevuld. Naar onze mening is deze maatstaf even arbitrair als de formule die men

op deze wijze meent te kunnen valideren.

Dit bezwaar geldt niet voor de paarsgewijze vergelijking van teksten. Bij deze werkwijze legt men proefpersonen telkens twee teksten voor, waarbij zij dienen aan te geven welke naar hun mening de moeilijkste is. Wil een dergelijke procedure resulteren in een redelijk aantal teksten van uiteenlopende moeilijkheidsgraad, noodzakelijk om de formule op verschillende niveaus te ijken, dan betekent dit een buitengewoon omvangrijk karwei. Het is hierbij immers noodzakelijk iedere mogelijke combinatie van twee teksten in beide mogelijke volgorden voor te leggen aan een representatieve steekproef van beoordelaars, gestratificeerd naar verschillende opleidingsniveaus. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat, tot op heden, binnen het Nederlandse taalgebied amper iemand zich aan deze opgave heeft gewaagd. De derde procedure – het stellen van vragen bij een tekst – heeft als nadeel dat men bij een moeilijke tekst makkelijke vragen kan stellen en andersom. Daarom geeft de mate waarin proefpersonen de vragen die bij een tekst worden gesteld, juist beantwoorden, geen sluitend bewijs voor de moeilijkheidsgraad van een tekst. Dit bezwaar valt te omzeilen door van één bepaalde tekst verschillende varianten van uiteenlopende moeilijkheidsgraad te schrijven en daarbij steeds dezelfde vragen te stellen. Het nadeel hierbij is niet alleen het kunstmatige karakter van de op deze wijze verkregen tekstverzameling, maar ook de beperkte geldigheid van de aldus gevalideerde leesbaarheidsformule.

Bovengeschetste valideringsproblematiek heeft tot resultaat gehad dat tot op heden geen algemeen aanvaard valideringscriterium is ontworpen. De juistheid van welke formule dan ook is, als gevolg hiervan, nooit werkelijk bewezen. Het is bovendien de vraag of het ooit zover zal komen.

Na de Tweede Wereldoorlog, met name sedert de tweede helft van de vijftiger jaren, is er in de gedragswetenschap

pen een sterke tendens te bespeuren naar het vertalen van gedragsvariabelen in kwantitatief meetbare entiteiten. Ten behoeve van allerlei doeleinden werden testen en andere meetinstrumenten ontwikkeld, en de hieruit verkregen scores werden met van alles en nog wat gecorreleerd.

Dit soort onderzoek is in hoge mate verengend. Niet alleen dient men zich te beperken tot bepaalde, kwantificeerbare variabelen, maar bovendien worden die variabelen zelf ook nog eens gereduceerd tot die elementen welke met zo'n instrument objectief kunnen worden bepaald. De laatste jaren is een duidelijke kentering waarneembaar.

De uniciteit of de complexiteit van het individu krijgt in deze periode van 'ego-bewustzijn' meer aandacht en dit vindt zijn weerslag in allerlei maatschappelijke verschijnselen waaronder de wetenschappelijke interesse. Dit verklaart de eerder gesignaleerde weerzin bij sommige leesbaarheidsonderzoekers tegen onderzoek in de richting van de algemeen geldende leesbaarheidsformule. De wijze waarop onze taal wordt gebruikt, vertoont duidelijke individuele verschillen. Iedereen heeft zijn eigen stijl van handelen en het taalgebruik maakt daar deel van uit. Wie een artikel schrijft doet niet alleen keuzen ten aanzien van meetbare zaken als de lengte van zijn zinnen en woorden, maar benadert de door hem beschreven zaken op zijn geheel eigen manier. Wie op een dergelijke, geheel eigen, individuele tekst een leesbaarheidsformule 'loslaat', doet de betrokkene weinig recht. In zijn *Schrijfwijzer* wijst Renkema erop hoe Reve in zijn eerste zin van *Oud en Eenzaam* spot met iedere norm ten aanzien van de zinslengte, terwijl het resultaat helder en fraai is. Het is onzinnige om met een leesbaarheidsformule een auteur te bekritisieren. Het concen-treren op één of een beperkt aantal vormkenmerken draagt het gevaar in zich dat we algemene onderzoeksresultaten en de daaruit afgeleide waarschijnlijkheden van toepassing verklaren op individuele geschriften. Hetzelfde gebeurt bijvoorbeeld wanneer een leer-

ling, op grond van diens score op de Verbale Aanleg Test, de toegang tot het Atheneum wordt ontzegd.

Immers veel meer factoren dan alleen de verbale aanleg, gemeten door middel van een bepaalde test, bepalen zijn eventuele schoolsucces. Dergelijke, harde, kwantitatieve gegevens mogen weliswaar hoog correleren met criteria als schoolsucces, voor het afzonderlijke individu hebben ze, los van andere gegevens, een beperkte waarde. Dit soort misbruik van in de sociale wetenschappen ontworpen instrumenten kan niet genoeg worden bestreden. Naar onze mening heeft dit misbruik bijgedragen tot een wantrouwen jegens leesbaarheidsformules.

Leesbaarheidsonderzoek: een marginaal onderzoeksobject?

Wie zich bekommert om de mondigheid van de deelnemers aan het maatschappelijk leven, kan de aandacht richten op de factoren die ervoor verantwoordelijk zijn dat informanten hun rol als zodanig niet ten volle nastreven.

Niettemin doen zich veelvuldig situaties voor waarin een informant duidelijkheid beoogt zonder dat hij er in slaagt deze te bereiken.

De oorzaak hiervan ligt in het verschil in kennis tussen de aan het communicatieproces deelnemende partijen. Hierbij dienen twee mogelijkheden te worden onderscheiden. In de eerste plaats is er het verschil in kennis tussen de informant enerzijds en de lezer/luisteraar anderzijds met betrekking tot het onderwerp waarover informatie wordt verstrekt. Wie bv. in een blad als *Intermediair* een artikel schrijft over zijn vakgebied, dient erop verdacht te zijn dat zijn vakjargon de geïnteresseerde buitenstaander problemen zal opleveren. Dit vakjargon maakt deel uit van het geheel aan specialistische kennis waarover hij en zijn vakgenoten beschikken. Bij het schrijven van zijn artikel dient hij met deze kenniskloof rekening te houden. Een andersoortig verschil in kennis tussen lezer en schrijver is gelegen in het algemeen opleidingsniveau. Bekend is

het verschijnsel dat actievoerders afkomstig uit studentenkringen, geen gehoor vinden bij buurtbewoners als gevolg van het 'academische' taalgebruik dat zij bij de verwoording van de buurtproblemen bezigen.

Het overbruggen van de eerstgenoemde kenniskloof is eenvoudiger dan de tweede. Iedere deskundige wordt herhaaldelijk geconfronteerd met situaties waar dit verschil zich voordoet, zowel in de rol van informant als in die van informatie-ontvanger. In gesprekken met vrienden en kennissen over het werk van hemzelf of dat van de ander doet zich deze deskundigheidsproblematiek voor. Geheel anders ligt het waar sprake is van verschil in algemene theoretische scholing. Omdat men gewend is zich te bewegen in kringen van op soortgelijk niveau geschoolden en omdat, waar dit niet het geval is, de meer geschoolde van dergelijke verschillen geen last heeft, realiseert men zich dit probleem te weinig. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het leesbaarheidsonderzoek in Nederland zich niet heeft ontwikkeld in taalkundige centra van letterenfaculteiten, maar aan de Technische Hogescholen in Delft en Twente en aan de Landbouwhogeschool in Wageningen. Daar stellen deskundigen zich ten doel de resultaten van wetenschappelijk onderzoek ingang te doen vinden onder minder geschoolden. In dit soort gevallen blijkt het taalgebruik een serieuze belemmering te vormen. Het doorlichten van artikelen met behulp van leesbaarheidsformules heeft ten minste als voordeel dat schrijvers worden geattendeerd op het bestaan van deze communicatiebarrière en dat zij er doelbewust naar gaan streven deze weg te nemen.

In sociolinguïstische publikaties wordt steeds benadrukt dat ieders taalkundige ontwikkeling aansluit bij zijn behoeften. Daarom is het onjuist te stellen dat de ene sociale groepering de taal beter of vollediger beheerst dan de andere.

Dit neemt echter niet weg dat er wel degelijk sprake is van verschillen in taalgebruik tussen de verschillende sociale groepen in een maatschappij.

Waar de ene groep de andere informeert dient men met het bestaan hiervan rekening te houden en vanuit deze opvatting zijn de leesbaarheidsformules ontwikkeld. Daarom moeten dergelijke formules ook niet worden gezien als een instrument ter beoordeling van de kwaliteit van iemands taalgebruik. Zij ontleen hun bestaan aan een bezorgdheid om de lezer en zijn gebaseerd op de ervaring van academisch gevormde deskundigen dat hun publicaties voor minder geschoolden niet toegankelijk bleken te zijn.

Maar dit alles neemt niet weg dat er drie belangrijke bezwaren tegen leesbaarheidsformules zijn.⁴⁶⁾

1. Voor het ontwikkelen van de formules zijn tekstbegriptoetsen gebruikt, terwijl er nog vrijwel niets bekend is over teksteigenschappen die met tekstmoeilijkheid zijn verbonden,⁴⁷⁾ laat staan over de processen van tekstverwerking. De validiteit van de tekstbegriptoetsen is dus twijfelachtig.

2. Het is zeer de vraag of de teksten die gebruikt zijn bij het ontwikkelen van de formules wel representatief zijn voor de categorie teksten waarvoor de formule is bedoeld. Ook op de selectie van de proefpersonen en de betrouwbaarheid van de metingen valt wel het een en ander af te dingen.

3. Leesbaarheidsformules wekken de

indruk dat een tekst aanmerkelijk kan worden vergemakkelijkt als er iets gedaan wordt aan woord- en zinslengte. Auteurs kunnen dus naar de formule toeschrijven, terwijl er geen enkele garantie bestaat dat de tekst daarmee ook beter leesbaar wordt.

Kortom, wanneer men leesbaarheidsformules wil toepassen, of wanneer men geconfronteerd wordt met 'veelzeggende' uitslagen van deze formules, doet men er goed aan te bedenken dat er nog bijzonder weinig bekend is over de oorzaken van tekstmoeilijkheid. Leesbaarheidsformules houden zich slechts zeer oppervlakkig en gebrekkig bezig met symptomen, vandaar ook leesbaarheidsformules.

In de Werkgroep Begrijpelijkheidsonderzoek van de Stichting Onderzoek Massacommunicatie (SOM) hebben zitting:

Harold de Bock, chef kijk- en luisteronderzoek NOS (secretaris); *Godelieve Debeuckelaere*, Instituut voor Massacommunicatie KU-Nijmegen; *Lies Deggeler*, onderzoekster Verenigde Nederlandse Uitgeversbedrijven BV; *Paul van Hauwermeiren*, Hoger Instituut voor Tolken en Vertalers Gent; *Carel Jansen*, Vakgroep Toegepaste Taalkunde TH-Twente; *Ab van Katwijk*, Instituut voor Perceptieonderzoek TH-Eindhoven; *Wim van der Noort*, Cebu Amsterdam; *Leo Prick*, Vrije Universiteit Amsterdam; *Jan Renkema*, Letterenfaculteit afdeling Tekstwetenschap Tilburg (voorzitter); *Toon Rennen*, coördinator massacommunicatie Academie voor Journalistiek Tilburg; *Cees van Woerkum*, Vakgroep Voorlichtingskunde LH-Wageningen.

NOTEN

1. Renkema J., Duidelijke taal, in: *Intermediair* 17 sept. 1976, pp. 7-13.
2. Prick L., CITO-memo's e.a.
3. Zie bijv. *NRC-Handelsblad*, 8 aug. 1979.
4. Zie bijv. Van Hauwermeiren P., *Het leesbaarheidsonderzoek*, Tjeenk Willink Groningen 1975.
5. Rennen Toon, *Leesbaarheid en beluisterbaarheid*. Instituut voor Massacommunicatie, Un. Nijmegen 1974.
6. Gaag J.J. van der en Halem O. van, *Jaarverslaggeving en leesbaarheid*. In: *Bedrijfskunde* 47, 1975, no. 4, pp. 298-311.
7. Snebbout M., *Studie over het taalgebruik in Nederlandstalige Public-Relations-publicaties*. Gent 1979.
8. Lyendekker R. en Tonnon H., *Bedrijfskundig Omroep Brabant Onderzoek* (gesignaleerd in TH-berichten Eindhoven 8 juni 1979).
9. Westra F.J., *De leesbaarheid van bladen van actiegroepen*. Andragogies Instituut U. Groningen 1972.
10. Horst J. van der, *Rekreatiekranten*. NWIT Breda 1978.
11. Zitman F.G., *De Gekkenkrant*. In: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 33, 1978, no. 6, pp. 446-459.
12. Zimmerman, A., *Leesbare teksten*. In: *Adformatie*, 20-11-80 pag. 66-67.
13. Woerkom, Kees van, *Pretesten in de schriftelijke voorlichting*. In: *Massacommunicatie* 3, 1975, no. 4, p. 193-208.
14. Rennen Toon, o.c. p. 173.
15. Korsten A., *Leesbaarheid van overheidsbrochures en sociale ongelijkheid*. In: *Massacommunicatie* 4, 1976, no. 2, pp. 90-113.
16. Jolles H.M., Klaasen A. en Smit? J.F., *Verkenningen inzake de inspraak bij de verstedelijgingsnota*, RPD

- 's-Gravenhage 1977.
15. Bosshart L., Untersuchungen zur Verstehbarkeit von Radio- und Fernsehsendungen; in: Rundfunk und Fernsehen, Vol. 24/3, 1976.
 16. Wember B., Wie informiert das Fernsehen?, München: List Verlag, 1976.
 17. NOS Journaal 1975-1976, deel III: Kennisoverdracht, Hilversum: NOS afd. Kijk- en Luisteronderzoek, rapport 160.
 18. Beaugrande, R.A. de, The pragmatics of discourse planning. In: Journal of Pragmatics 4, 1980, p. 15-42.
 19. Levelt, W.J.M. en G.A.M. Kempen, Taal. In: J.A. Michon, E.G.J. Eijkman en L.F.W. de Klerk (red.) Handboek der Psychonomie. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1976 p. 492-523.
 20. Norman, D.A. en D.G. Bobrow, On the role of active memory processes in perception and cognition. In: Ch.N. Cofer (ed.) The Structure of Human Meaning. San Francisco: Freeman, 1976, p. 114-132.
 21. Flesch R., Helder schrijven, spreken, denken. Van Loghum Slaterus, Deventer 1977.
 22. Groot J. de, Schrijven en gelezen worden. J.B. Wolters Groningen 1968.
 23. Werff F.C. van der, Hoe maak ik mijn geschriften leesbaar. Nijgh & van Ditmar / Un. Pers R'dam 1966.
 24. Duyne D. van, Schriftelijke communicatie. Rijks Bestuursstudie Centrum, 's-Gravenhage 1967.
 25. LOVWJ, Publiciteit en Vormingswerk, Utrecht 1976.
 26. Ferree H. (eindred.), Groot Praktijkboek voor Effectieve Communicatie. Kluwer, Deventer v.a. 1973. Hieruit: Ferree H., Methoden om vooraf (reklame) boodschappen op hun effectiviteit te beoordelen, hfdst. 19.1. Roomer J., Praktisch communiceren met geschreven taal, hfdst. 27.1.
 27. Roomer J., Ferree H. en Roy Th. van (red.), Handboek Reclame Kluwer, Deventer, v.a. 1978, hfdst. 9.1.2.
 28. Reesinck B.N.M., Handboek voor de Nederlandse Bedrijfsjournalistiek. Ypsilon, Bloemendaal 1979, pp. 73-74.
 29. Vermeulen G., Het Tijdschrift: Handboek voor journalisten. Keesing, Amsterdam 1980, p. 208-211.
 30. Lamers H.A.J.M., Hoe schrijf ik een wetenschappelijke tekst, Coutinho, Muiderberg 1979, p. 66.
 31. Boer H. de e.a., Schriftelijk rapporteren. Spectrum 1975, 11e druk.
 32. Renkema J., Schrijfwijzer, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1979.
 33. Hauwermeiren P. van, Leesbaar Nederlands. Malle: De Sikkel, 1981.
 34. Ban A.W. van den, Inleiding tot de Voorlichtingskunde, Boom Meppel 1979, 4e druk.
 35. Langer I., Schulz von Thun F. en Tausch R., Verständlichkeit in Schule, Verwaltung, Politik und Wissenschaft. Reinhardt München 1974.
 36. Maureau J.H., Begrijpelijk Schrijven. Syllabus Taalbeheersing. Interne publikatie in: Voor Neerlandistiek Vakgroep Taalbeheersing, Un. Amsterdam 1987, p. 17.
 37. Zie bijv. Teigeler Peter, Zum gegenwärtiger Stand der Verständlichkeitsforschung. In: Publizistik 24, 1979, no. 3, pp. 337-343.
 38. Voor een uitvoerige beschrijving van de Amerikaanse formules, zie het derde hoofdstuk in P. van Hauwermeiren, Het Leesbaarheidsonderzoek, H.D. Tjeenk Willink, 1975 p. 124-208.
 39. Zie o.a. H. van Gulck, De Stijl van de BRT-radio-berichtgeving, Provinciaal Hoger Instituut PIVA, Afd. Toegepaste Communicatie, 1980 (niet gepubliceerd graduuatsrapport).
 40. Hauwermeiren P. van, Leesbaarheidsformules voor informatieve Nederlandse teksten, Spektator, 4 (1974-1975), p. 429-520.
 41. Zondervan F., Steen D. van en Gunneweg G., De leesbaarheid van basisschoolteksten, De Nieuwe Taalgids, 69 (1976), p. 426-445.
 42. Peeters F., Leesbaar of niet, Een vergelijkend onderzoek naar de leesbaarheid van Nederlandse journalistieke teksten. K.U. Leuven, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Departement Communicatiewetenschap, 1980 (niet gepubliceerde afstudeerscriptie).
 43. Sangers, A.G. 724 woorden, basis van het geschreven Nederlands. Amsterdam: Tor 1969.
 44. Douma W.H., De leesbaarheid van landbouwbladen: een onderzoek naar en een toepassing van leesbaarheidsformules. Landbouwhogeschool Wageningen, Afd. Sociologie en Sociografie (Bulletin nr. 17) 1960.
 45. Brouwer R.H.M., Onderzoek naar de leesbaarheid van Nederlands proza, Pedagogische Studiën, 40 (1963), p. 454-464.
 46. Zie bijvoorbeeld Palm J., Methodologische kanttekeningen bij de constructie en validering van leesbaarheidsformules. In: Tijdschrift voor Taalbeheersing, 1-2 (1979), p. 180-192 en C.J.M. Jansen en Woudstra E.T., Theorie en praktijk van het Nederlandse leesbaarheidsonderzoek. Een analyse van twee formules. In: Tijdschrift voor Taalbeheersing, 1-1 (1979), p. 43-60.
 47. Zie bijvoorbeeld Looijmans P.J.M. en Palm J., Tekstbegrip getoetst? In: Tijdschrift voor Taalbeheersing, 1-4 (1979), p. 328-344.

Boekbesprekingen

J. Servaes, (red.), VAN IDEOLOGIE TOT MACHT, Doorlichting van de bewustzijnsindustrie in Vlaanderen 2, Leuven, 1981, Kritak, Nederlandse verspreiding: Van Gennepe, Amsterdam, ISBN 90.6303.064.9, 186 pagina's.

"De na-oorlogse westerse samenleving kan getypeerd worden als een bewustzijnsindustrie. Een industrie die niet op de eerste plaats goederen produceert, maar immateriële bewustzijnsinhouden: meningen, opvattingen, vooroordelen, ideologieën".

Deze woorden zijn te vinden in de inleiding van de bundel *Van ideologie tot macht* van Jan Servaes. Deze typering is een vrijwel letterlijke herhaling van hetgeen Hans Magnus Enzensberger – de 'uitvinder' van het begrip *bewustzijnsindustrie* – in 1962 schreef in het gelijknamige opstel.

De bundel van Servaes is een vervolg op zijn eerdere publikatie *Het web van de media-business, een doorlichting van de bewustzijnsindustrie in Vlaanderen 1*. (In Massacommunicatie 1979/6 werd dit eerste deel besproken)

Het web van de media-business spitste zich toe op de vlaamse massa-media. In *Van ideologie tot macht* wordt gepoogd dit beeld van de bewustzijnsindustrie aan te vullen met een aantal beschouwingen over mechanismen en apparaten die in de geïndustrialiseerde westerse maatschappij een rol spelen in de overdracht van bewustzijnsinhouden ter bevestiging van bestaande machtsverhoudingen (ideologieën dus). De Bewustzijnsindustrie is, zoals Servaes stelt, de smeermolie die het op sociale ongelijkheid gebaseerde systeem draaiende houdt. Aan de orde komen dan ook onder meer – het kan bijna niet missen – onderwijssysteem, reclame, het politieke bedrijf en taalgebruik. Theoretisch is deze – door Enzensberger twintig jaar geleden bepleitte – holistische benadering zeker te verdedigen. De massa-media vormen, om met Enzensberger te spreken, slechts het materiële substraat van de bewustzijnsindustrie. Door de bestudering van deze fenomenen (pers, radio, televisie) op zich zou de essentie van de bewust-

zijnsindustrie als kompleks buiten schot blijven. Het komt dan ook aan op het 'blootleggen van subtieler mechanismen' waarvan het hele maatschappelijke gebeuren doortrokken is.

Dit uitgangspunt is terug te vinden in de opzet van de bundel.

Servaes koos voor wat hij noemt een 'concentrische' aanpak. Daarmee wordt bedoeld dat "elk aspect (mode, taal, toerisme, popmuziek, politiek, reclame, F.C.) gelijktijdig in zijn totaliteit en zijn specificiteit, in zijn geheel en zijn onderdelen gesitueerd en bestudeerd wordt".

Zo geformuleerd klinkt dat heel mooi, maar als je de bundel doorneemt, blijkt dat geen erg werkbare formule. Naar mijn idee is het een onsamenhangende verzameling van teksten geworden.

Uitschieters daargelaten – Anton Constandse leverde bijvoorbeeld een goed gedocumenteerde bijdrage over de politieke mythvorming – blijven de meeste artikelen steken in theoretische navelstaarderij. In het gunstigste geval – in het slothoofdstuk van Jan Servaes – levert dat een mooi schema op van het ideologisch apparaat. Maar ook daarmee wordt de pretentie dat het gaat om de doorlichting van de vlaamse bewustzijnsindustrie niet waargemaakt.

Een voorbeeld. Het eerste hoofdstuk *Taal en heersende ideologie* is, zoals de ondertitel ervan al aangeeft een *pot-pourri*, een ratjetoe van citaten, notities en partikuliere gedachten. De auteur ervan, Daniël Robberechts, geeft toe dat hij geen moeite heeft gedaan om eventuele lakunes te verdoezelen. Die eerlijkheid siert hem, maar als lezer zit je na een paar pagina's met het gevoel 'wat moet ik hiermee?'

Datzelfde geldt voor een aantal andere hoofdstukken, zoals de bijdrage van Paul Dupond *Drapeert de mode het bewustzijn?* Geen analyse van de manier waarop de mode-maffia en de mind

managers van reclame-bedrijf het publiek inpakken. In plaats daarvan een beschouwing over het *complementariteitsbeginsel*, waarbij in een paar pagina's tekst twee eeuwen economisch denken de revue passeert. In dit hoofdstuk over mode onderstreepte ik alleen al op pagina 116 en 117 de namen Marx, Taylor, Keynes, Ricardo, Lasalle, Galbraith, Ford, Carnegie en Rockefeller en de begrippen behaviorisme, socialisme, Fordisme en Welfare capitalisme. Ik vraag me af of je dat allemaal moet weten om te verklaren hoe het komt dat

de ene trend na de andere rage er met succes multimediaal ingeramd wordt. Ik denk dat je je dat soort simpele, maar essentiële vragen moet stellen wanneer je de bewustzijnsindustrie wilt doorlichten. Daarin ontbreekt het in deze bundel van Servaes. De opgenomen teksten staan mijlenver af van wat er dag in dag uit bedacht en bedisseld wordt in fractiekamers en in de hoofden en burelen van konfektionairs, reclame-mensen, touroperators en platenbazen.

Frans Crone

Paul van Hauwermeiren, LEESBAAR NEDERLANDS: handleiding voor het begrijpelijk formuleren van schriftelijke informatie, Malle, de Sikkel, 1981. Prijs 324,- Bfr.

De laatste jaren zijn er diverse publicaties op de markt gekomen die ons wijzen in de kennelijk moeilijke kunst van het leesbaar Nederlands schrijven. Deze publicatie is er dus één uit een reeks en mag daarom niet meer op het enthousiasme rekenen dat de eerste lingen toekwam. Toch heeft de pennevrucht van Van Hauwermeiren haar verdienste, met name vanwege de bondigheden waarmee de adviezen zijn geformuleerd. In ongeveer 120 pagina's verstrekt en verklaart de auteur 25 vuistregels, waarmee we de ergste ongemakken (voor de lezer) kunnen voorkomen. Van Hauwermeiren maakt daarvoor een onderscheid tussen onleesbaarheid op woordniveau, op zinsniveau en op het niveau van de tekst als geheel. De wijze waarop hij dit doet verdraagt zijn deskundigheid op het gebied van de (on)leesbaarheid.

Voor de communicatiedeskundige zijn dergelijke geschriften nuttig. In de praktijk van de massacommunicatie, in de journalistiek of de voorlichting bijvoorbeeld, is onleesbaarheid bepaald niet zeldzaam en enige kennis van de regels kan ons helpen deze onleesbaarheid te onderkennen en te zien hoe het beter

kan. Bovendien zijn wij zelf als schrijvers gebaat bij kennis over hoe te schrijven. Iedereen moet zich duidelijk leren uitdrukken, maar van communicatiekundigen verwacht men toch een meer dan redelijk niveau.

Het boek van Van Hauwermeiren is zoals gezegd verdienstelijk. Toch heeft het ook zijn bezwaren. Jammer is bijvoorbeeld dat hij slechts een onderdeel van het schrijfproces behandelt, namelijk het formuleren. Hij beperkt zich bewust tot het talige aspect; de aanleiding tot het schrijven, de voorbereiding e.d. blijft buiten beschouwing. Op de inhoud gaat hij niet in. Ook het publiek blijft goeddeels buiten de deur. Aldus wordt misschien ongewild het idee versterkt van het schrijven als een onderonsje tussen de schrijver en zijn tekst, met de schrijftafel als horizon.

Afgezien hiervan is het een nuttig boekwerkje, dat de Belgische auteur gezien de vele Nederlandse voorbeelden (o.a. uit de Haagse politiek) uitdrukkelijk mede voor de Nederlandse markt heeft bestemd. Nederland ontwikkelingsland?

Kees van Woerkum

Wat je met een kaleidoscoop kunt doen

Dit boekje bevat de tekst van een in vakkringen reeds circulerend dictaat in stencilvorm (uitgave TH Twente, Toegepaste Taalkunde, 1979). De praktische verhandeling is eigenlijk geconcentreerd rond vier aspecten van de "boodschap" die in communicatie wordt aangedragen. Volgens de auteur is communicatie "een gebeurtenis waarbij zender en ontvanger elkaar informatie geven door middel van boodschappen". Binnen dat uitwisselingsproces spelen tegenstrijdige belangen en behoeften bij zender en ontvanger een belangrijke rol en deze vertroebelen de communicatie.

Om in de communicatie de juiste weg te vinden is vaardigheid in zgn. "meta-communicatie" noodzakelijk. Het blijkt in de communicatie vaak daarom zo "moeilijk" te gaan, omdat wij geen goed inzicht hebben in de vier aspecten van de boodschap die "gelijktijdig" een rol spelen: elke boodschap heeft een *zakelijk* aspect (een beschrijving van de feiten), een *expressief* aspect (elke boodschap vertelt óók iets over de zender), een *relationeel* aspect (hoe staat de zender tegenover de ontvanger) en het *appelerende* aspect (er wordt bijna niets zó maar gezegd, bijna alle boodschappen hebben beïnvloeding tot doel).

Een mens moet *leren* communiceren met de aandacht gericht op de vier aspecten van de boodschap. Dat leerproces houdt ook in het aanleren van vaardigheid in metacommunicatie, wat betekent dat men goed moet leren het communicatieproces waarin men zelf betrokken is te observeren, storingen op te merken en waar nodig veranderingen aan te brengen. De communicatoren moeten als het ware leren "op afstand te gaan staan" van hun eigen communicatieproces.

Het boekje behandelt dan ook eerst uit-

voerig de vier aspecten, de feed-back en tenslotte komt de communicatieve vaardigheid aan de orde.

Over die vaardigheid moet nog gezegd worden, dat ze gerelateerd wordt aan de vier genoemde aspecten. In de communicatie (in een organisatie, b.v.) moet geleerd worden te *voorzien* wat er allemaal kan gebeuren met uitgezonden boodschappen en vooral wat de ontvanger *er mee kan doen*. Maar ook om te *leren* onze kansen "over te komen" te vergroten. Zoals de auteur zegt: "Openlijke zelfexpressie, ik-boodschappen en meta-communicatieve diagnoses worden nieuwe middelen om op het relationele vlak de overhand te krijgen".

Enkele opmerkingen

1. Het boekje is vlot geschreven. Kennelijk bestaat het uit verzameld cursusmateriaal. Ook in ons land wordt met de methoden van de *meta-communicatie* in grotere organisaties gewerkt, als instrument in de bewustwording van toekomstige ontwikkelingen in de organisatie.
2. De gedachte dringt zich wel op of er zoveel echt nieuws in staat, of dat we (als zo vaak) te maken hebben met een her-groepering van reeds lang bekende elementen uit allerlei handboeken over de (psychologie van de) communicatie. In de uitgeverij wordt de "kaleidoscopische" methode kennelijk aanbeden. Met neemt oude ingrediënten, een auteur tikt tegen de rangorde van die ingrediënten en er ontstaat weer een nieuw boek. Soms kan dat zeer verhelderend werken en nuttig zijn. Persoonlijk lees ik er veel van onze eigen Vogelhaar, maar ook van Watzlawick, Fromm en Schramm in, gemengd met literatuur over leerpsychologie en communicatie-agogiek.
3. Het is jammer dat de auteur, ook van de genoemde kaleidoscopische activi-

teiten, zo weinig stukjes glas uit de angelsaksische literatuur in zijn pakket heeft opgenomen.

Op het steekwoord "human communication" zouden hem tientallen boeken op het bureau zijn gerold die zijn uitspraken wat breder hadden onder-

bouwd.

De meeste auteurs over communicatie zijn slecht in het doorgeven van elkaars werk.

A. van der Meiden

K.E. Rosengren (ed.), ADVANCES IN CONTENT ANALYSIS, Sage Annual Reviews of Communication Research, Vol. 9, Sage London 1981, ISBN 0-8039-1556-X

De titel van dit boek is nogal pretentius. De lezer die aan dit boek begint met de verwachting nieuwe inzichten op te doen of schokkende ontwikkelingen op het gebied van de inhoudsanalyse-methode voorgeschoteld te krijgen komt bedrogen uit. Zeker komen er interessante ideeën m.b.t. inhoudsanalyse aan bod en is het boeiend om gekonfronteerd te worden met een voor velen vrij onbekende onderzoekstraditie zoals die in de Scandinavische landen bestaat, maar echte revolutionaire ontwikkelingen op het gebied van de inhoudsanalyse worden niet gepresenteerd.

Zelf benadrukt Rosengren de volgende drie zijns inziens belangrijke ontwikkelingen: Allereerst het doorbreken van de rigide tegenstelling tussen kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse. Vervolgens het belang dat in verschillende onderzoeken wordt gehecht aan de tijdsdimensie. En tenslotte het binnen een onderzoek konfronteren van inhoudsanalyse-data met andere datatypen. Rosengren duidt dit aan met intramedia en extramedia data.

De tegenstelling kwantitatieve-kwalitatieve inhoudsanalyse wordt al lang niet meer zo scherp gehanteerd. Veelal gaat het om een valse tegenstelling die te herleiden is tot verschillende wetenschapstheoretische oriëntaties en vooringenomen posities. Bij een theorie die slecht geoperationaliseerd is en dus moeilijk meetbaar, wordt al ras van kwalitatieve inhoudsanalyse gesproken. Terwijl meer oppervlakkige, minder ambitieuze benaderingen af worden gedaan met kwantitatief. Een synthese

tussen deze beide posities is ten onzent mede onder invloed van het boek van Jürgen Ritsert '*Inhaltsanalyse als Ideologiekritik*' al lang bereikt. Te denken valt aan onderzoek van Oorburg (*His Master's Voice*) en Van den Berg et al (*Televisieberichtgeving en Ideologiekritiek*). Onderzoek waarin de tijdsdimensie is toegevoegd is evenmin nieuw, te denken valt aan onderzoek van Namenwirth m.b.t. waarden in Amerikaanse party programma's. Dit onderzoek werd al in de zestiger jaren verricht.

De konfrontatie van intramedia data met extramedia data is ook niet iets onbekends. Ten onzent kan het Tijdonderzoek van Van Cuilenburg en Noomen genoemd worden, ander onderzoek is dat van Gerbner et al m.b.t. Cultural Indicators. In beide onderzoeken wordt naast inhoudsanalyse konsumentenonderzoek verricht en de resultaten met elkaar gekonfronteerd. Koppeling met minder voor de hand liggende data zoals economische indicatoren en/of data uit publieke opinie onderzoek zoals in een aantal artikelen in deze reader gebeurd is, is minder bekend.

Duidelijk mag zijn dat deze ontwikkelingen niet direct zo heel nieuw zijn. Het is eerder opvallend dat bepaalde publikaties, voornamelijk Duitse en Engelse, niet bekend schijnen te zijn. Grappig is het dan ook dat een van de schrijvers gemeend heeft de lofuitingen van Gouldner m.b.t. Zweedse sociologie ekstensief te moeten vermelden (p. 71). Dit terwijl het verbazingwekkend is dat Lindkwist bijvoorbeeld konkludeert dat hermeneutiek en inhoudsanalyse niet te

kombineren zijn. Daarmee blijkgevend het boek van Ritsert niet te kennen. Zijn artikel 'Approaches to textual analysis', is dan ook een wat verwarde, soms al te beknopte inleiding op zaken als tekst-exegese, analytische semantiek, strukturalisme, hermeneutiek en inhoudsanalyse, en de betekenis daarvan voor de ontwikkeling van 'textual model-building'. Hij gaat daarbij verder voorbij aan de ontwikkeling van discourse analyse zoals die in Engeland m.n. onder invloed van het CCCS in Birmingham zich voordoet. Lindkwist's artikel samen met dat van G. Andr n (*Reliability and Content Analysis*), wat gezien zijn oorspronkelijke standpunt zeer aanbevelenswaard is, vormen de enige bijdragen die vanuit een meer analytisch perspectief zich bezighouden met inhoudsanalyse.

Waarom de artikelen van Bryder (*Actor - Reliability: some methodological problems*) en Anckar en Ramstedt-Sil n (*Relating Preferences to Policy: three problem areas*) in deze bundel zijn opgenomen en dan nog wel in het deel dat meer theoretisch geacht wordt te zijn, is niet duidelijk.

Van de concrete onderzoeken zijn enkele zeker de moeite waard om genoemd te worden. Zo is het onderzoek van Findahl en H ijer (*Media Content and Human Comprehension*) opvallend door zowel het object: Zweedse Radio en Televisie nieuwsuitzendingen, in casu uitzendingen m.b.t. "the industrial crisis", als door de konklusies van deze wel zeer descriptieve studie. Deels ondersteunen ze eerdere bevindingen van David Morley et al in 'Everyday Television: Nationwide' en 'The Nationwide Audience' van de Glasgow Media Group, zoals gepubliceerd in 'Bad News' en 'More Bad News' als ook bevindingen van Wember in zijn studie 'Wie informiert das Fernsehen'.

Het onderzoek van Septrup (*Methodological Developments in Content Analysis*) is een goed voorbeeld van een geslaagde integratie van kritische theorie met concreet 'kwantitatief' onderzoek. Overigens is het ook een van de weinige onderzoeken binnen de communicatiewetenschap naar man-vrouwrollen in de reclame.

Tenslotte is het onderzoek van Eva Block '*Freedom and Equality, indicators of Political Change in Sweden, 1945-1975*' vermeldenswaardig. Het vormt een eerste rapportage van een deelonderzoek van het project '*Cultural Indicators: the Swedish Symbol System*'. Het boeiende van dit project is dat onderzoeken op vijf verschillende deelgebieden met elkaar en met economische data worden gekonfronteerd. Op basis hiervan hoopt men inzicht te krijgen in de invloedsrelatie tussen sociale structuren en kulturen. Een analogie met marxistische opvattingen m.b.t. onderrespektievelijk bovenbouw zou voor de hand liggen. Onderzoek over een langere periode lijkt daarbij noodzakelijk. Zo blijkt in het artikel van Carlsson et al (*Mass Media Content, Political opinions and social change, Sweden, 1967-1974*), dat van hetzelfde basisidee uitgaat als het CISSS-project, een periode van zeven jaar te kort te zijn. Konkluderend kunnen we stellen dat het boek weinig nieuwe inzichten m.b.t. inhoudsanalyse als methode oplevert. De betekenis van het boek is primair gelegen in een bekend raken met de over het algemeen weinig bekende Scandinavische onderzoekstraditie. Kenmerkend daarbij is de gedegenheid waarmee men vanuit de te onderzoeken theorie n tot een onderzoeksopzet komt.

Harry Bouwman

Het boek 'Life on Television' is samengesteld uit dertien – deels al eerder gepubliceerde – artikelen als resultaat van het project *Castle* (Children and Social Television Learning). Dit project kent drie onderdelen. Het eerste betreft een inhoudsanalyse van het Amerikaanse televisie-aanbod, met name programma's met spelhandeling. In deze analyse wordt aandacht besteed aan anti- en pro-sociaal gedrag, aan de wijze waarop minderheden op de televisie worden gepresenteerd, aan het Amerikaanse gezin en als combinatie van beide voorgaande, de wijze waarop vrouwen als minderheid, en voorts ook binnen het gezin worden getoond.

Het beeld zoals dat op basis van de inhoudsanalyse over de televisiewerkelijkheid naar voren kwam, bood bouwstenen voor een *serie surveys* onder kinderen en hun moeders. Deze surveys waren gericht op het toetsen van hypothesen afgeleid van de '*social learning theory*'. Centraal daarbij staat de vraag in hoeverre kinderen het gedrag, dat zij waarnemen via televisie als model zien voor hun eigen gedrag en dat dan ook overnemen. Televisie als voorbeeldfunctie.

Het derde deel van het project bestond uit een serie veldexperimenten. De voorgaande delen van het project moeten inzichten geven in hoe men interventies in het leersysteem kan realiseren. Verschillende experimenten moesten inzicht verschaffen hoe die interventies het best gerealiseerd kunnen worden.

In dit boek wordt helaas alleen maar aandacht besteed aan het eerste deel van het *Castle* project, de inhoudsanalyse. Over de surveys en de veldexperimenten helaas niets. Rapportage over de andere twee delen van het project lijkt zonder meer zinvol. Zeker gezien het feit dat inhoudsanalyse aan waarde wint als men deze koppelt aan publieks- of zenderonderzoek.

Een zwak punt van het boek is dat Greenberg gekozen heeft voor het aan-eenrijgen van een serie, oorspronkelijk als artikel opgezette, teksten. Dit brengt een drietal nadelen met zich mee. Zo komt het voor dat materiaal in het ene hoofdstuk, in het volgende hoofdstuk opnieuw behandeld wordt. In het eerste hoofdstuk gemeten op één tijdsmoment, in het volgende hoofdstuk als onderdeel van een tijdserie. Zo rapporteert Greenberg in hoofdstuk 5 over een aantal variabelen zoals: '*order giving*', '*needing support*' en '*planmaking*' voor 1975. In hoofdstuk 6 wordt over dezelfde variabelen gerapporteerd voor 1975, 1976 en 1977. Zo ook hoofdstuk 11 en 12 ten aanzien van variabelen, die betrekking hebben op interactie tussen gezinsleden.

Een ander nadeel van het op deze wijze presenteren van artikelen in boekvorm is, dat in elk hoofdstuk kort ingegaan wordt op de gehanteerde methode. Veelal houdt dit in, dat er sprake is van vele herhalingen. Op zich is dat geen probleem, indien de informatie als volledig beschouwd kan worden. Zo wordt bij herhaling met hoge betrouwbaarheidsscores geschermd, zonder dat duidelijk wordt hoe die scores berekend worden. In hoofdstuk 5 wordt voor een aantal variabelen vermeld dat voor de berekening van de betrouwbaarheidsscores over die variabelen gebruik is gemaakt van Pearsons productmoment correlatie. Een score die nietszeggend is, als men niet weet hoe de scores op de variabelen verdeeld zijn.

Als de verdeling vlak is of een sterke piek heeft, is deze correlatiemaat sterk vertekenend, zowel in negatieve als positieve zin.

Ook leidt het opdelen van toelichtingen met betrekking tot gehanteerde methode er toe, dat bijelkaar horende informatie wat ver uiteen staat. Zo worden in het derde hoofdstuk de variabelen pro- en anti-sociaal gedrag geïntroduceerd, terwijl eerst in het achtste hoofd-

stuk de operationalisering wordt gegeven.

Een derde nadelig gevolg van de opbouw van het boek is, dat gezien het basaal karakter van bepaalde variabelen deze bij herhaling gerapporteerd worden. Zo wordt in elk hoofdstuk, dat al dan niet zijdelings betrekking heeft op de Amerikaanse zwarte minderheid, wél vermeld, dat de leeftijdsopbouw van deze groep op de buis wel zeer scheef is. Evenzo wordt veelvuldig vermeld, dat er een scheve verdeling bestaat waar het het voorkomen van mannen en vrouwen betreft.

Los van deze nadelen, die veelvuldig 'AHA-Erlebnisse' oproepen, is het boek zeer leesbaar. Het is opvallend te constateren, dat het totaal aantal variabelen, dat over het gehele boek gezien aan de orde komt niet méér bedraagt dan 28. Voor veel Nederlandse onderzoekers zal dat vaak nog niet genoeg zijn voor het schrijven van één artikel. Greenberg c.s. weten er dertien te produceren.

Positief punt van dit boek is, dat de schrijvers zich de beperkingen van het onderzoek zeer goed realiseren en deze veelal expliciteren. Ook de conclusies kenmerken zich, doordat steeds weer teruggekoppeld wordt naar de toepasbaarheid van de resultaten voor de *social learning theory*. Dat deze conclusies vanuit dat perspectief niet één-duidig zijn (dat wil hier zeggen, dat op basis van de onderzoeksresultaten nog verschillende interpretaties aan het televisiemateriaal gegeven kunnen worden) wordt door Greenberg c.s. onderkend.

Plaatsen we het Castle-project tegenover een ander groot Amerikaans project waar televisiemateriaal door middel van inhoudsanalyse in kaart wordt gebracht, in casu het Cultural Indicator project van Gerbner, dan is het onderzoek

van Greenberg in een aantal opzichten sterker. Gerbner beschouwt het televisiemateriaal als één geheel, geweld is daarbij een centraal element. "Television is a medium of socialization of most people into standardized roles and behaviour". (Gerbner, *the Violence Profile*, 1976). En deze rollen en gedrag worden juist aan de hand van geweld geleerd. Greenberg besteedt echter zowel aandacht aan anti-sociaal gedrag, als aan pro-sociaal gedrag. Bovendien omvat anti-sociaal gedrag niet alleen geweld, maar ook verbaal geweld en bedrog. Tevens wordt aandacht besteed aan de richting van het gedrag: van wie gaat het pro- of anti-sociaal gedrag uit en op wie is het gericht. Het toevoegen van de variabele richting levert in vergelijking met het onderzoek van Gerbner een grote hoeveelheid extra informatie op. Ook ten aanzien van die delen van het onderzoek, die gericht zijn op effect, (Greenberg: de surveys; Gerbner: de cultivatie analyse), neemt Greenberg een genuanceerder standpunt in. Greenberg hecht meer waarde aan de mogelijkheid, dat bepaalde elementen uit de televisiewerkelijkheid bijzondere betekenis voor de kijker kunnen hebben, daar waar Gerbner deze slechts ziet als een amorf geheel waar alléén geweld de kijker duidelijk maakt welk gedrag beloond of bestraft wordt. De opvattingen geworteld in de *social learning theory* doen lang niet zo mechanistisch aan als de cultivatie-hypothese van Gerbner.

In vergelijking met het Gerbner onderzoek zijn de operationalisering van de variabelen veelal beter uitgewerkt. Alleen al daarom, is het boek voor degenen die zich bezighouden met inhoudsanalyse van televisiemateriaal zeer zinvol.

Harry Bouwman

Petra E. Dorsch en Konrad H. Teckentrup, (red.), BUCH UND LESEN INTERNATIONAL, Berichte und Analysen zur Buchmarkt-Forschung, Gütersloh: Verlag für Buchmarkt- und Medien-Forschung, 1981, 739 pagina's.

Lees-, lezers- en boekenmarktonderzoek (spuurwerk betreffende het boek) zijn belangrijke hulpmiddelen om er achter te komen b.v. welke rol het boek in onze samenleving speelt m.b.t. de informatie-overdracht, inclusief haar aandeel in het totale media-aanbod, hoe de lezerspopulatie is samengesteld en de omvang van de boekenmarkt.

Hoewel het lezers- en boekmarktonderzoek jaarlijks aan belang wint, is er relatief weinig bekend wat er over dit onderwerp buiten het eigen land gepubliceerd wordt. Internationaal vergelijkend materiaal is dan ook schaars.

Dit boek is een eerste poging, zonder dat naar volledigheid is gestreefd (ondanks de ruim 700 bladzijden), 'relevant internationaal research werk' onder onze aandacht te brengen.

De 39 bijdragen, waaronder 27 landenschetsen en 2 continentale overzichten (Afrika en Latijns-Amerika) tonen duidelijk het verschil in ontwikkeling van het boekmarktonderzoek per land en de ontwikkeling van de boekenmarkt die hier nauw mee samenhangt. Een vergelijking van de afzonderlijke landen blijft echter een hachelijke zaak, omdat de statistische startpunten en begrippen niet eenduidig zijn en voor een vergelijking van de omzetten ontbreken veelal inflatiepercentages en koersontwikkelingen. De waarde van deze landenschetsen is gelegen in het bij elkaar brengen van verspreid voorkomende gegevens, die bij de start van een on-

derzoek een goede uitgangspositie vormen.

De inleidende hoofdstukken, o.a. over de systematiek van het boekmarktonderzoek, een state-of-the-art overzicht, een synopsis van het boek en een internationaal overzicht, zijn tweetalig (Engels en Duits), maar de landenschetsen komen alleen in het Duits voor.

De toegankelijkheid van het boek is gewaarborgd door twee thematische registers en een index van personen. De thematische registers bestaan uit een alfabetische trefwoordenindex, welke per begin alfabetisch volgens land zijn onderverdeeld, en een systematisch georganiseerde tabellenindex. Het geheel wordt aangevuld met een korte bibliografie van de auteurs, die aan het boek meegewerkt hebben, waaronder Joan Hemels, die de Nederlandse bijdrage heeft verzorgd.

Uit Hemels bijdrage – een beknopte weergave van eerder Nederlands onderzoek, dat terug gaat tot de zestiger jaren – leren we dat het lezen zich sinds 1970 heeft gestabiliseerd, doordat het aantal verkochte boeken afneemt en het aantal uitgeleende boeken is toegenomen. Uit de veelheid aan gegevens die in Nederland (en de Bondsrepubliek Duitsland) beschikbaar zijn mag terecht geconstateerd worden, dat deze twee landen zich inzake het boekmarktonderzoek in de voorste linie bevinden.

Johan van Halm

G. Cleveland Wilhoit en Harold de Bock (eds.), MASS COMMUNICATION REVIEW YEARBOOK, Volume 2, 1981, Sage Publications, 768 pagina's.

Sinds 1972 geeft Sage Publications de bekende en alom gewaardeerde serie Sage Annual Reviews of Communication Research uit. Elk boek geeft een uitgebreid overzicht van de stand van zaken rond één bepaald onderwerp, middels speciaal geschreven bijdragen van verschillende auteurs.

In 1980 is deze op het gebied van de communicatiewetenschap zeer actieve uitgeverij gestart met een serie jaarboeken onder de titel Mass Communication Review Yearbook. In strikte zin kan men eigenlijk niet spreken van jaarboeken – er valt in de twee tot nu toe verschenen delen zelfs een flinke overlapping te

konstaten – omdat artikelen zijn opgenomen die elders zijn gepubliceerd in de jaren 1977, 1978 en 1979 (Volume 1) en 1978, 1979 en 1980 (Volume 2). Wat dat betreft is het Communication Yearbook van de International Communication Association wel een echt jaarboek. Het dit jaar verschenen vijfde deel bijvoorbeeld, is gevuld met een selectie uit de papers ingediend voor de 31e conferentie van de ICA (Minneapolis, mei 1980), gegroepeerd rond thema's die de opdeling van de ICA in subdivisies weerspiegelt.

Zo'n vast stramien kennen de Sage-jaarboeken (nog) niet. Hoofdonderwerpen die in Volume 2 terugkeren zijn: *Theoretical Perspectives*, *Research Strategies and Methodology*, *Political Communication*, *Impact of Mass Communication* en *International and Comparative Research*. De onderdelen Information Seeking en Crime and Violence in Mass Communication uit Volume 1 zijn, vrij willekeurig zo lijkt het, vervangen door Nature of News and Reporting en Information Processing and the Mass Media. De indeling in elkaar niet uitsluitende hoofdonderwerpen heeft als nadeel dat soms niet duidelijk is waarom een bepaalde bijdrage onder een bepaald onderwerp is geklassificeerd en niet onder een ander. Erg storend is dat overigens niet.

In totaal zijn 42 bijdragen opgenomen: 29 van USA-afkomst, 10 van Europese (Engeland 4, Zweden 3, Nederland, Oostenrijk en Polen), 1 van Japanse en 2 van gemengde afkomst. In 23 gevallen gaat het om een facsimile-herdruk van een tijdschriftenartikel of een hoofdstuk uit een boek, 15 bijdragen zijn bewerkingen van conferentiepapers/-voordrachten en 4 bijdragen zijn speciaal voor het jaarboek geschreven, waaronder de Nederlandse bijdrage van Harold de Bock en Jan van Lil. De niet ongunstige verhouding in Volume 1 tussen bijdragen van Amerikaanse en Europese auteurs, is in Volume 2 veranderd in het nadeel van de Europeanen. In beide delen ligt trouwens voor wat betreft de Europese artikelen een

zware nadruk op Engeland en Zweden. De mogelijkheid voor Amerikanen om kennis te nemen van Europees werk, dat ze normaal gesproken niet onder ogen krijgen (een van de doelstellingen van de serie) wordt daardoor nauwelijks gerealiseerd. Het merendeel van de 'grote' Europeanen publiceert immers meteen in het engels en hun Amerikaanse vakgenoten kunnen daar toch wel kennis van nemen via de internationale engelstalige vaktijdschriften en konferenties. In *Part I Theoretical Perspectives* wordt vanuit onderscheiden invalshoeken ingegaan op de verschillen in benadering van het vakgebied tussen Amerikanen en Europeanen. Min of meer bekende historische analyses worden geleverd door J. Blumler ('de situatie in Europa') en H. Hardt ('pers-theorieën'). L. Grossberg en N. Garnham plaatsen de verschillen in cultuurperspectief: de eerste door een parallel te trekken tussen de manier waarop men theorie bedrijft en de manier waarop men tegen de 'cultuurkrisis' aankijkt, de tweede door te pleiten voor een heroriëntatie in de marxistische visie: de analyse van de ideologische inhoud van de massamedia moet vervangen worden door een analyse van de manier waarop cultuur wordt geïndustrialiseerd. In de bijdrage van T. Gitlin wordt het werk van Lazarsfeld et. al. aan een zeer kritische analyse onderworpen. Zijn konklusie is dat de setting waarin zij hun onderzoeken deden bepalend is geweest voor hun keuze voor een 'personal influence' in plaats van een 'media influence'.

In dit hoofdstuk ook een aantal 'losse' bijdragen. J. Halloran bepleit een snelle toename van onderzoek door wetenschappers uit de Derde Wereld, met name op het gebied van de communicatie-technologie, om een dam op te kunnen werpen tegen het oprukkende Westen. In de bijdrage van S. Windahl wordt een originele synthese voorgesteld van de verschillende uses and effects paradigma's uitmondend in een nieuwe variabele, genaamd 'consequences'; een combinatie van media-afhankelijkheid en -gebruik en de effek-

ten die terug te voeren zijn op de inhoud van de massamedia.

Part II Research Strategies and Methodology wordt gedomineerd door een vijftal, destijds voor AAPOR 1979 geschreven artikelen van M. McCombs en zijn medewerkers over conceptuele en methodologische problemen in het agenda-setting onderzoek, zoals de tijd-faktor, het meten van ontvangersagenda's, de onderscheiden rol van televisie en kranten en de zgn. contingent conditions. Als inventarisatie zeer de moeite waard. De meer fundamentele bijdrage van J. McLeod en B. Reeves over kausale media-effecten sluit hier uitstekend op aan. In 'Media use and the life span' wordt een interessante poging beschreven om met behulp van longitudinaal panelonderzoek en cohort-analyse greep te krijgen op de veranderingen in gratifications, die men verkrijgt van de media als gevolg van veranderingen in de behoeftestruktuur en gebruiksgewoonten tijdens de levenscyclus van de mens.

Aan inhoudsanalyse als methode wordt in dit jaarboek te weinig aandacht besteed. De enige bijdrage in dit hoofdstuk, van D. Anderson en W. Sharrock, over geldigheid en inhoudsanalyse is zeer controversieel en in feite een poging tot ontmythologiseren van de aanpak zoals die wordt gehanteerd door hun landgenoten van het Birmingham Centre for Contemporary Cultural Studies, het Leicester Centre for Mass Communication Research en de Glasgow Media Group. Kort gezegd komt hun aanval neer op de bewering dat het de bias van deze onderzoekers zelf is die uit hun inhoudsanalyses naar voren komt, omdat zij geen onderscheid maken tussen journalistieke vorm en inhoud.

Opname in dit jaarboek van *Part III Nature of News and Reporting* weerspiegelt de hernieuwde belangstelling voor journalist en de setting waarin deze werkt. De vier bijdragen die onder dit hoofd zijn opgenomen zijn echter niet erg opzienbarend: ze leveren weinig al-

gemene opvattingen of konklusies op. Zij die geïnteresseerd zijn in wetenschapsvoorlichting ('The Science Writing Inner Club') of participerende observatie kunnen hier toch wel iets van hun gading vinden. In *Part IV Information Processing and the Mass Media* een aantal goed op elkaar aansluitende bijdragen over hoe ontvangers omgaan met televisienieuws, hoe ze het nieuws verwerken en begrijpen. Ze zijn niet alleen interessant vanwege het onderwerp op zich maar ook vanwege de vaak originele experimentele designs waarmee men dit moeilijk toegankelijke terrein van menselijke activiteit heeft geprobeerd meetbaar te maken. Interpretatie is in dit hoofdstuk het centrale begrip. In een Zweedse bijdrage wordt aangetoond dat het nieuws alleen voor ingewijden begrijpelijk is als een kausaal interpretatiekader ontbreekt, een situatie die in (Zweedse) nieuwsuitzendingen nogal eens voor komt. Interpretatie door de ontvanger is het thema in twee andere bijdragen. Uit de ene blijkt dat kinderen méér van het jeugdjournaal begrijpen als ze er de informatieve functie van onderkennen en het niet beschouwen als amusement; de andere is een verslag van een laboratoriumexperiment rond 'cognitive switching', waaruit blijkt dat de kijker de aangeboden informatie, onafhankelijk van de inhoud, altijd plaatst in één van de vier toestanden: *agree, disagree, think* en *question*. Van de drie bijdragen onder *Part V Political Communication* is die van Lang en Lang het meest fundamenteel en stimulerend. Niet vanwege het onderwerp – Watergate – maar vanwege de nieuwe weg die zij inslaan in het denken over agenda-setting. Ze beschouwen agenda-setting als slechts één faktor in een breder agenda-building proces, waarin de diverse te onderscheiden kenmerken van het konsept 'issue' een grote rol spelen. Ze tonen aan dat de aandacht die de media aan Watergate besteedden wel een noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarde was, om het onderwerp in de publieke opinie belangrijk te maken. De twee andere bijdragen zijn uitweidingen van het be-

kende 'knowledge-gap' onderzoek. J. McLeod c.s. onderzoeken naast de effecten op kennisniveau ook de effecten op politieke participatie als gevolg van het kijken naar verkiezingsdebatten; B. Genova en B. Greenberg komen tot de konklusie dat de variabele interesse een betere verklaring geeft voor (verschillen in) kennisnivo dan de traditionele variabele opleiding. Studies naar de invloed van het zien van geweld op televisie zijn in dit jaarboek opgenomen onder *Part VI Impact of Mass Communication*. Dit keer is van de Gerbner-groep Violence Profile no. 11 opgenomen, opnieuw gevolgd door stevige kritiek die dit maal meer methodologisch dan conceptueel van aard is. P. Hirsch komt op basis van hetzelfde databestand dat Gerbner c.s. gebruikten tot andere (en soms tegengestelde) konklusies als in de Violence Profiles te lezen valt. Alleen part I van Hirsch' kritiek is opgenomen; voor part II en de daaropvolgende discussie leze men het tijdschrift *Communication Research*. Rond hetzelfde thema is een uitgebreid overzichtartikel opgenomen van J. Murray en S. Kippax. Op basis van ± 1.000 studies komen deze auteurs tot de konklusie dat Gerbner's cultivation analyse gezien kan worden als een waardevolle synthese van de uses-and-gratifications benadering en de effecten-benadering. Beide Europese bijdragen (uit Nederland en Oostenrijk) hebben de Holocaust-uitzendingen tot onderwerp. In deze twee onderzoeken is de panelmethode toegepast naast andere; uit de onderzoeken blijkt dat het bestaan van korte-termijn effecten niet impliceert, dat deze op langere termijn aanwezig blijven. In *Part VII International and Comparative Research* bijdragen uit Zweden (Rosengren over de stand van zaken met betrekking tot het Zweedse cultural indicators project), uit China (over de Chinese pers) en uit Polen (een vergelijking van de aandacht die west- en oosteuropese kwaliteitskranten aan gebeurtenissen in Polen besteedden). De overige vier zijn afkomstig van een door Japanners en Amerikanen gezamenlijk gehouden konferen-

tie over de Johoka Shakai ('informatie-gevoel'-'informatiehoeveelheid'-maat, waarin zaken zijn opgenomen als aantal telefoon-, radio- en televisietoestellen, aantal boeken, kranten, telefoongesprekken, dichtheid van de bevolking als maat voor interpersoonlijke communicatie, etc. Het is een aanpak waarop gemakkelijk kritiek te leveren valt – en die kritiek is ook opgenomen – maar het is toch ook een aanpak die integreert.

Het is altijd moeilijk een jaarboek aan een totaaloordeel te onderwerpen. Per definitie geeft een selectie een onbevredigd gevoel, een selectie die een beetje ingegeven lijkt te zijn door de gedachte elk wat wils te moeten bieden, maar waarschijnlijk ook mede beperkt wordt door auteursrechtelijke bepalingen. Toch wordt een goed overzicht geboden van wat er op het vakgebied zo al aan de hand is; aan alle belangrijke hedendaagse stromingen wordt, soms zelfs vanuit verschillende invalshoeken, aandacht besteed. Natuurlijk zijn de gevestigde namen weer vertegenwoordigd met soms slechts 'variëaties op een thema', maar ook van een flink aantal mindere grootheden zijn bijdragen opgenomen. De verdeling Europa/Amerika is mijns inziens wat al te sterk getrokken in de richting van een tegenstelling 'kritisch' versus 'empirisch'. Een gemis is zonder meer het ontbreken van bijdragen uit Duitsland.

Iemand, die de vakliteratuur goed bijhoudt, zal van een groot aantal artikelen het bestaan kennen, maar zelfs dan zijn er in dit jaarboek nog interessante bijdragen te vinden, die men anders niet zo gemakkelijk onder ogen krijgt. Er is dan ook alle reden om uit te zien naar Volume III. Toch kan men veilig stellen, dat niet iedereen in alles wat is opgenomen geïnteresseerd zal zijn. De aan-

schaprijns van méér dan f 100,— is daarom nogal aan de hoge kant en velen van ons zullen dit lijkve boekwerk wel in

de bibliotheek moeten raadplegen.

Henk Verhagen

J.M. Peters, VAN WOORD NAAR BEELD, De vertaling van romans in films, Coutinho, Muiderberg, 1980, ISBN 90 6283 552 X

De vergelijking van roman en film (twee "media" die gebruikt kunnen worden voor het vertellen van een geschiedenis of het uitdragen van ideeën via een verhaal) is zinvol omdat wij via deze vergelijking meer over de vertelwijze van deze media te weten kunnen komen. Aldus de verantwoording van J.M. Peters (hoogleraar in de filmkunde en audiovisuele communicatie aan de Universiteiten te Leuven en Amsterdam) bij zijn tweede boek over dit onderwerp. In zijn in 1974 verschenen studie "Roman en film" trachtte hij de vraag naar de functie van woorden, resp. beelden bij het vertellen van een verhaal, te beantwoorden aan de hand van een uitvoerige analyse en vergelijking van het boek Thérèse Desqueyroux van François Mauriac en de gelijknamige film van Georges Franju.

In deze tweede studie gaat het Peters vooral om het aanreiken van analyse-eenheden waarmee het mogelijk is om een methodisch verantwoorde vergelijking te maken tussen de communicatieve mogelijkheden, de verteltechnieken, van beide media. Het gaat dus niet om de vraag of een film beter is dan het boek (of omgekeerd), maar om de vraag of een film hetzelfde kan vertellen, kan meedelen als een boek; en zo nee, waarin zitten dan de verschillende mogelijkheden.

In het eerste deel wordt een begrippen-apparaat uitgewerkt, dat bruikbaar is voor een vergelijking van de twee vertelmogelijkheden. Voor degene die andere publicaties van Peters kent (Theorie van de audiovisuele communicatie, 1972; Kijken naar beelden, 1977; en Semiotiek van het beeld, 1979) is dit deel grotendeels bekende stof, behalve dat men hier geconfronteerd wordt met de toepassing van begrippen in een ander kader: vergelijking met de vertel-

wijze van de roman. Waar de roman slechts één mogelijkheid heeft om een verhaal te vertellen: woordgebruik, beschikt de film over: mise-en-scène, de camerabehandeling en het buitenbeelds geluid. In het tweede deel gaat Peters in op de problemen die ontstaan wanneer men een roman verfilmt. Het eerst aan de orde komt de vraag of het mogelijk is om een geschiedenis die in woorden is weergegeven hetzelfde blijft, wanneer zij in beelden wordt weergegeven; perspectief van de mimesis. Vervolgens wordt ingegaan op de bemiddeling die de schrijver of filmer toepast: hoe wordt de lezer/kijker in contact gebracht met de geschiedenis. Het boek wordt afgesloten met een beschouwing over de roman en film als "boodschap". Het is daarbij even verwarrend, omdat de term "boodschap" hier niet in de gebruikelijke communicatiewetenschappelijke zin wordt gebruikt (Boodschap = produkt van communicatie; dus elk boek en elke film is een boodschap). Peters bedoelt hier dat de film/het boek een expliciete mededeling bevat (moraal, ideologie, levensbeschouwing, e.d.) die moet worden overgebracht. Wat deze boodschap betreft, concludeert Peters, zijn er vaak grote verschillen tussen een roman en de verfilming ervan. Desondanks zijn de mogelijkheden die beide media hebben niet zo verschillend. Het boek is rijk geïllustreerd met fragmenten uit boeken en de verfilmingen van die fragmenten (door een zo exact mogelijke beschrijving van de relevante shots) waarbij gekozen is voor tamelijk recente en belangrijke films waarvan verondersteld kan worden, dat de geïnteresseerde lezer ze gezien kan hebben.

Het boek geeft een inzicht in de wijze waarop verhalen verteld worden of mededelingen worden gedaan en is daar-

mee een zinvolle bijdrage aan het geheel van inhouds-/boodschap-analyse zoals die in de taal- en literatuurwetenschappen en in de sociale wetenschap-

pen wordt bedreven.

Harry Manders

Gegevens omtrent de auteurs

Kees Crone en Paul Rutten zijn doctoraalstudenten Publicistiek aan de K.U. Nijmegen. Tijdens Sommate 82 waren zij als verslaggevers voor MASSACOMMUNICATIE aanwezig.

Ph.J. Tichenor is professor of journalism and mass communication aan de University of Minnesota (U.S.A.).

Dr. H. de Bock is hoofd van de Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS, Hilversum.

Dr. F. Klaver is juriste en als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan de vakgroep Massacommunicatie (Faculteit der Sociale Wetenschappen) van de Universiteit van Amsterdam.